

Л. ПЕРВОМАЙСЫ

ОКОЛИЦ

Л. ПЕРВОМАЙСЬКИЙ

ОКОЛИЦІ

ПОВІСТЬ

ВИДАВНИЦТВО „УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Обкл. роботи худ. Є. Мея

Друкарня „Укр. Робітник“

Укрголовліт № 2435

Замовл. № 5666

Прим. 5000

(10 арк.)

Харків

1929

Життя Тихона Амосовича проходило тихо й спокійно, без захоплюючих злетів угору, без карколомних спадів униз, наче маленька, спокійна, неглибока, неширока річечка, притока більшої, ширшої, глибшої річки. Маленька річка тече, несе свою воду до більшій (бо кожна річка має кудись упадати), пристосовується до місцевости, обминає горби, знаходить натуральні джерела, аби легший та довший шлях був. Часом зробить таку петлю, що дивуєшся... Для чого?

Кожного ранку по гудку Тихін Амосович виходив з дому з маленьким кошиком у руці, зодягнений у запошений спеодяг. У млині кошик із сніданням клав на раз назавжди встановлене місце й ставав до вальців.

На перерві спочатку запалював цигарку, викурював її повагом, не хапаючись, затулювався не дуже часто... Потім виймав з кошика снідання, загорнене в газетний аркуш, і їв так само повагом, пережовуючи кожну крихітку хліба, кожен шматочок сала чи ковбаси.

Ця звичка їсти не кваплячись залишилася в Тихона Амосовича від голодних років, коли, крім півфунтової пайки хліба та пшоняного кандьору, не було нічого.

Тоді він їв, намагаючись якнайбільше продовжити насолоду, випивав безліч шклянок чаю з сахарином, наповнював шлунок і все-таки залишався невдоволений, бо, крім почуття ваги в шлункові, така їжа не давала нічого...

На вигляд Тихін Амосович був невисокий, худорлявий, з жовтим обличчям, з синяками під холодними очима, ходив сутулячись, руки тримав у кешенях штанів або за спиною. Волосся в нього росло теж якесь недоладне— темніше зверху вниз, тобто борода була руда, аж червона, „шевченківські“ вуса трохи світліші, а голова вже зовсім русява, з легким відтінком золота. Бороду він голив, щоб не так кидалася в вічі різноманітність. Лоб, перехрещений зморшками, здивовання і невисокий і не

низький, лоб пересічної людини. Ніс, як і більшість пересічних носів—картопелькою, вуха невеликі, чисто вимиті й рожеві, як у дівчини...

Після роботи Тихін Амосович обідав дома, переодягався в чисту одягу—чорні суконні штани, заправляючи їх у чоботи пляшкою, до блиску наваксовані. Сорочки в нього були „українські“, вишивані солідними фарбами: коричневою, світло-синьою й сіро-голубою. Краватка широка, теж у таких тонах. Зав'язував він її акуратно й заколював довгою шпилькою, щоб не теліпалася. Поверх сорочки вдягав також чорний однобортний піджак, з міцними костяними гудзиками і трохи потертими кешенями.

Пообідавши, Тихін Амосович ішов на збори професійної спілки або ком'ячейки.

Він був непартійний, але на збори ком'ячейки акуратно приходив, сідав десь на задній лавці, плював під ноги і слухав усіх ораторів з однаковою увагою, жодним рухом не виказуючи, чи співчуває він промовцеві, чи ні, чи подобається йому промова, чи не подобається. Любив він промовців поважних, солідних, особливо товаришів із центру, бо місцевих вважав недосить розвиненими, недорікуватими просто. Не любив він промовців молодих, безусих, які обов'язково розмахували руками, бігали коло столу президії, пили воду що-п'ять хвилин прямо з квітчастого полив'яного глечика, що стояв на столі, і за кожним словом повторювали: „товариші“ та „значить“.

Повагою користувалися промовці вусаті, що вміли говорити по півтори години не запинаючись, гладко, як заведена машина...

По закінченні доповіді він не ляпав у долоні, як інші, а лише трохи вільніше вмощувався на своїй лавці й запалював чергову цигарку. Протягом зборів він безліч випалював їх, і з-під лавки, де він сидів, після зборів виміталася неймовірну кількість недопалків.

Голова зборів, підвівшись, вигодував:

— Товариші, запитання будуть?

Тихін Амосович починав хвилюватися.

Йому кортіло подати запитання, але поперед нього це встигало зробити декілька інших.

Він йорзав на лавці, трошки підводився, витягував шию й, нарешті, несміливо гукав:

— Можна мені запитати?

— Будь ласка, товаришу!—кричав голова,—тільки голосніше...

І тут Тихін Амосович подавав якенебудь запитання, дуже схоже на запитання того анекдотичного червоноармійця, що по доповіді в касарні про міжнародній стан запитав: „товаришу політрук, а чого сьогодні борщ без м'яса?“

Між ними була різниця лише в тому, що червоноармійцеві наболіло „м'ясне питання“ й цікавило його більше, ніж лорд Керзон, а Тихін Амосович любив просто „ошарашувати“ доповідачів своїми несподіваними запитаннями. І коли це, тобто „ошарашити“, йому вдавалося, він весело посміхався в думці і казав сам собі: і цей такий, як і всі...

Членські внески Тихін Амосович платив кожного місяця зразу ж після получки. В завкомі його вважали за людину, хоч і недалеко, зате чесну й акуратну.

Часом його вибирали до якоїсь комісії.

В комісіях він незмінно брав на себе обов'язки секретаря, бо любив писати й писав чітко й розборливо. Писати йому все ж доводилося рідко, і він смакував самий процес: умочав перо в атрамент, обережно струшував зайвину до каламарчика і, схиливши голову набік, виводив протокола.

Коли ж не траплялося ні зборів, ні засідань, Тихін Амосович ішов до свого безпосереднього начальства, до вальцьового Петра Павловича Гвоздика.

У Петра Павловича пили чай, сидячи за великим столом.

Самовар кипів, виспівував на різні голоси, з чайника валувала пара.

Маффуша—дружина Петра Павловича—розливала чай, нарізала тоненькі кружала цитрини й клала в шклянку Петрові Павловичу й собі, а для Тихона Амосовича подавала до столу вазонку морелевого або малинового варення.

Тихін Амосович над усе любив варення з морелів.

Він розширеними ніздрями втягував його запах, ложечкою брав одну морелю, наповнену соком, жовторум'яну, аж прозору, обережно спускав її в шклянку. Потім набирив жинтаревого сиропу, піднімав ложечку високо, і сироп падав у шклянку тоненькою, пахучою цівкою...

Тихін Амосович колотив ложечкою чай і дивився на Петра Павловича або на Марфушу.

Петро Павлович, високий і тонкий, як ножиці, з вуглуватими руками й гострими плечима, з довгою й тонкою, наче в струся, шиєю. Голова маленька й кругла, як опука, жовтуваті гудзики очей глибоко сидять. Ніс карлючкою вгору, тонкий і малесенькій, як кнопка. Вуха наче зібралися одлетіти від черепа, великі, і він може ними рухати. Адамове яблуко на тонкій шиї гостро випирає, як не прорве шкіру. Петро Павлович чомусь голить і вуса й бороду, а волосся на голові підстригає „йоржиком“.

Він говорить басом і думає, що говорить дуже дотепно.

Дружина його, що б він не сказав, сміється роблено, сухо: хі-хі!..

Тихін Амосович подивився на Марфушу й сказав:

— Добре в вас варення...

Марфуша підхопила його похвалу і почала розказувати, якого вона варення наварила тим літом і скільки, яке засахарилось і яке довелося домішувати сиропом.

Непомітно балачка перейшла на те, що яблука минулого літа були не дешеві, а до морелів і доступитись не можна було.

— Що воно цього року буде?

— Нічого не буде,— одрубав Петро Павлович,— не варитимеш варення, й усе... Наїлися солодкого й годі! Марфуша збентежилась.

— Як це так не варитиму?— вона навіть забула хікікнути.— Хіба я його для себе варю? Про мене, я й сто год без нього житиму... А для гостей? Який би вже поганенький гість не був, а чаєм його напоїти треба, а без варення й чай не чай, так собі, водичка... Хіба не моя правда, Тихоне Амосовичу?

Тихін Амосович поважно погодився, хоч його й покорбило від цих слів. Він почував себе поганеньким гостем, а їх гостинними господарями, що навіть поганенькому гостеві дають чаю з варенням.

Він заздрило становищу Петра Павловича, становищу одруженого мужчини, незалежного господаря над хатніми речами, дружиною та дітьми.

Тихін Амосович постановив, що так само буде у нього, коли він одружиться, матиме власне помешкання, хоч би з двох кімнат та кухні, придбає меблі тощо.

Тихону Амосовичу неприємно було у них бувати, але він продовжував приходити—„у науку“.

Після довгого й приємного чаювання Петро Павлович витяг з кешені старовинну срібну, з синьою склицею цигарочницю й запропонував Тихону Амосовичу цигарку.

— Запалимо? Ха-ха... щоб дома не журилися?

— І так не журяться,—взяв цигарку Тихін Амосович,—нікому.

— Женитись пора,—знімаючи із столу самовара, зауважила Марфуша,—доки ви парубкувати будете?

— Серйозно!— басом одрубав Петро Павлович. Доки? Одружилися б, ходили до нас із жінкою, ми до вас, чого лучче?

Тихін Амосович помовчав, покрутив кінчика своїх „шевченківських“ вусів і кивнув головою.

— Чого ви киваєте?—вернулася з кухні Марфуша.—Хіба не пора?

— Пора,—погодився Тихін Амосович,—пора...

Після чаювання грали втрюх у „п'ятисотку“—п'ятсот одно.

Колода карт—невідомо скільки років нею грали: ряба „сорочка“ заплямована, захватана масними пальцями, вуглики пооббивані і вже зовсім не гострі, а напівкруглі.

Як і завжди, таліруючи карти, Петро Павлович сказав:

— А карточки вже потріпалися... Треба нову колоду купувати. Може б ти купила, Марфушо?

Марфуша підкинула брови й недбало відповіла:

— Тільки мені й роботи, що карти!

Петро Павлович говорить про потребу купити нову колоду карт тільки для форми, і Марфуша це давно вже знає.

— Тільки мені й роботи,—повторила вона.—Я й граю з вами тільки за компанію...

Можна подумати, коли вірити їй, що вона все робить тільки за „компанію“. Їй цього не хочеться робити, але цього хочеться Петрові Павловичу, й вона робить. Тихону Амосовичу—робить. Коли послухати її, то виходить, що й існує вона на світі за „компанію“, що трое дітей родила „за компанію“ також... Її ніщо не цікавить. Нічого в світі тобто не існує, бо існує в світі лише те, що цікавить її, а таких речей дуже мало.

Вдома Тихін Амосович скидав піджак, сорочку і лишався в одній спідній.

Спідні сорочки в нього міцні, б'язеві. Він надбав їх більше дюжини, щоб не часто прати, бо як часто перуть—білизна швидко рветься.

Роздягнувшись, Тихін Амосович сідав читати газету.

Спочатку читав „пригоди й злочини“ і особливо драгувався, коли вже в сто десятий раз читав про фармазонщиків, що якомусь дурневі продали шматочки скла замість бріліантів.

— Дурні!—в думці гримав Тихін Амосович.—Кожного дня в газетах пишуть і кожного дня нові дурні знаходяться!.. Я б таких...

Але Тихін Амосович навіть кари не міг скласти для „таких“.

Щоб заспокоїтись, Тихін Амосович читав фейлетона і дуже жалкував, коли його написав було не Остап Вишня.

Він був великий прихильник цього вельмивідомого гумориста і популяризував його в широких масах.

— Здорово пише!—поважно озираючи слухачів, промовляв Тихін Амосович.—Совітую прочитати! Ну, як слово скаже, так неначе одріже! Приходьте до мене, я вам почитаю, в мене є.

Дійсно, в Тихона Амосовича вдома в шухляді лежав акуратно складений стос газетних вирізок: фейлетони й гуморески Остапа Вишні.

Тихін Амосович не робив зайвих витрат. Купуючи газету, він ще зберігав фейлетони і міг не купувати їх виданими книжкою.

За фе й л е т о н а м и й ш о в в і д і л р о б і т н и ч о г о ж и т т я .

Замітки про раціоналізацію та про робітників-винахідників викликали його на роздум.

Він читав, припустимо, про те, що слюсар такий-то, на такому-то заводі вдосконалив такого-то варстата, що збільшило настільки-то відсотків продукційність і підвищило якість... За це слюсар мав нагороди 300 карбованців.

Тихін Амосович думав, що не погано було б удосконалити вальці, щоб одержати нагороди хоч 250 карбованців.

— Та чорт їх удосконалить!

— Це треба голови, щоб щось нове вигадати. А раз не вигадаш—не матимеш нагороди...

— Жалко!

Після цього газета відкладалася набік, а Тихін Амосович починав думати про гроші.

Від них залежало його життя.

Книжка ощадної каси має вже лише одну незаповнену сторінку. Коли він заповнить її, його ощадження будуть складати 500 карбованців. В той день, коли він внесе останній внесок, мине рівно три роки з дня, коли було внесено перші 8 карбованців.

Протягом трьох років що-два тижні він одкладав на книжку шість-вісім карбованців. Як не кажіть, це потребувало великих зусиль.

Швидко цьому мусив настати кінець...

І Тихін Амосович почував себе невідготованим.

Скажімо просто—Тихін Амосович усі три роки збирав гроші для того, щоб одружившись мати змогу придбати обстановку для свого родинного помешкання, не чіпаючи свого місячного заробітку, потрібного на прожиття.

Він досяг цього. І не може одружитися з причини дуже простої—ні з ким.

Вечорами, відклавши газету, Тихін Амосович в пам'яті оглядав усіх своїх знайомих жінок, в думці экзаменуючи їх на предмет гідности виконувати обов'язки дружини.

Жодна не задовольняла його вимог.

Одна худорлява, інша надто товста. Третя вже й помірна, але має кепську вдачу і з нею життя буде безкінцевим скандалом. Четверта йому не подобається, бо

дуже стара, а за молодих він і не згадує, бо певен, що жодна за нього не піде.

— Да, молода за мене не піде,—зідхав Тихін Амосович, стягуючи чоботи.—Та й що з тих молодих! Один у голові вітер... А мені вітру не треба, мені треба жінку умственну й роботящу...

Позіхаючи, він погасив лампу.

II

З першої зміни йшли втрюх: Петро Павлович, Тихін Амосович і Федя.

Федя—підмітальщик—наймолодший: йому 20 років.

Він завжди одягається якнайкраще. Він має змогу це робити, бо живе у батьків.

Федя певний, що гарна одежа—це перша ознака інтелігентности, і тому йому соромно в своєму запорощеному борошняним пилом спецодежі йти вулицею.

Він махнув рукою на своїх супутників і наддав шагу. Пройти б якнайшвидше.

— Чого ти летиш?—крикнув йому навздогони Петро Павлович і звернувся до Тихона Амосовича.—Летить! Хтойзна й чого... Так довго не літатиме! Ноги попереламаються!

— Правда,—погоджується Тихін Амосович і тягне,—попереламаються... Та й чобіт не настачиш.

Він дивиться на Петра Павловича знизу ввверх.

Петро Павлович вищий за нього й за Федю, що ось притишив ходу.

— А вам чобіт жалко?—задержувато відповідає Тихону Амосовичу Федя.—Чоботи ніщо! Що таке чоботи?

— Кому ніщо, а кому й „що“... Ти всі гроші на взуття та одежу витрачаєш, а нашому братові й за квартиру плати й за харч плати. А нашому братові треба дивитися, як би в одній парі два годи виходити... От тобі й „ніщо“!

Федя мовчить. Значить, він погоджується з Тихоном Амосовичем.

Петро Павлович розкажує про свого „старшенького“. Льонька застромив гвоздика у „пупик“.

— Такий кумедний мальчишка! Бачить ямочка, давай,

значить, колупатися, а там як підніме крик! Марфуша до нього. Дивиться, аж він гвіздок у пупик застромив... А большій же хлопчисько!

Він це розказує не то як смішну пригоду, не то, як печальну, і Тихін Амосович не знає, чи йому сміятися, чи висловлювати співчуття. Визволяє Федя. Він регоче молодим баском і впевнено заявляє.

— Большій, а, видать, ще малохольний!

Петро Павлович ображено, трохи прищурившись, дивиться на Федю і зневажливо цідить крізь великі жовті зуби:

— Сам ти... малохольний! Таке з дитиною трапилося...

— Нещастя!—підхоплює Тихін Амосович і має від Петра Павловича вдячний погляд.

Їх наздоганяє Микола Григорович, русявий, стрункий красунь, помічник машиніста.

— Здорові, козаки!—кричить він, і його спітніле обличчя виблискує здоров'ям і силою.

— Здоров, козаче!—відповідає Петро Павлович.

— Здрастуй, Миколо Григорович, здрастуй,—відповідає Тихін Амосович.

— Здрастуйте, товаришу Рябченко,—відповідає Федя.

— А як нащот пивця?—підморгує Микола Григорович.—Хто ставить?

Тихона Амосовича тут немає.

Він поспішає додому, але не може зникнути, бо Петро Павлович розказує йому про те, що вчора купив корову.

— Симентальської породи,—каже Петро Павлович,—молокаста корова...

— На паях, може?—до повітря звертається Федя, бо ніхто не відповідає Рябченкові.

Але Рябченко уже зачув про корову.

— Значить, з тебе випивка!—бере він під руку Петра Павловича.

— Чого?

— А корову купив?

— Ну, купив...

— За які гроші?

— За совєцькі... Живи так, як я, і сам купиш!

— Знаємо, як ти живеш... Могорич!

Петро Павлович хіть нехіть мусить поставити півдюжини, „щоб корова більше молока давала“...

Пивна—невеличка кімната, за нею ще кімната темніша. Ідуть до темнішої. На стіні портрет товариша Петровського, в кутку естрада. Попід стінами столики, пооббивані ясноголубою клітчастою цератою. Стіна зверху розмальована орнаментом—серпи й молоточки під траферет.

— В мене трое дітей,—бубонить Петро Павлович,—дітям без молока не можна... Молока з базарю не носиш... Півдюжини!—до офіціанта.

— Вам з музикою?

— Обійдемося й так...

Музики на естраді скисають. Їх двоє—піяніно і скрипка. Скрипка—тонкий, високий, як Петро Павлович, і рудий. Піяніно—товстий, з синіми губами й чорним волоссям. Вони обидва в сірих толстовках. У „скрипки“ волосся старанно розчісане набік і зализане чимсь нудно-пахучим. У „піяніна“ волосся пнеться кущиками вгору. Схоже на те, що кущики бузини хочуть бути дубами.

Компанія п'є пиво і зрідка перекидається словами, наче опукою.

Петро Павлович кине слово, його підхопить Тихін Амосович і одкине до Феді, Федя перекине його до Миколи Григоровича і так знов... Слова порожні, інколи слово, як опука, впаде на стіл між шклянок у калюжу пива й плаває по поверхні, не втопає...

— Ну, що? Підемо? Ей, товаришу!—кричить до офіціанта Петро Павлович.

— А ми не пай-дьом... Правда, Федю?—агітує Рябченко.

— Не підем,—погоджується Федя,—куди його йти?

— А чого сидіти? Получку пропивать? На що воно схоже?

— Правда ваша, Тихоне Амосовичу,—погоджується Федя,—на що воно схоже?

Але з місця Федя й не рушить.

— Та чого його йти?—ловить за рукав Петра Павловича Рябченко.—Випиймо ще... А то що це за випивка, що випив і не поригав?

— Ваша правда!—і з ним погоджується Федя.

— Дюжину з музикою!

Музики на естраді оживають. Піяніст бере бра-
вурні акорди. Скрипаль настроює скрипку.

— На окраїне, где-то в гораде,—наспіває Микола
Григорович, двлячись услід Тихону Амосовичу й Петру
Павловичу.—Пішли? Ну, йдіть... Ми на вас накивали!
Правда, Федю?

Федя погоджується.

Петро Павлович купив корову.

Яке відношення має ця подія до душевного стану
Тихона Амосовича? На перший погляд ніякого. Що Ти-
хону Амосовичу з цієї купівлі? Ні прибутку, ні збитків.
Діти Петра Павловича—Льонька, Сонька й Васька—
питимуть молочко, Марфуша зніматиме сметанку, збива-
тиме масло, робитиме сир... Е, мало чого не буває од
корови в господарстві. Масла не купувати, ще й продати
можна—зайва копійка буде... Теля продати теж, абож
зарізати...

Як бачите, купівля Петром Павловичем корови до
душевного стану Тихона Амосовича відношення має...

Прикра новина. Вона зіпсувала настрої Тихону Амо-
совичу не на один день. Тихін Амосович майбутнього
свого не уявляв без корови, без вареників у сметані—
і раптом, коли до цього вже так недалеко, його друг,
його запеклий ворог Петро Павлович купує корову...
Він ніколи не гадав, що Петро Павлович додумається!

Вже п'ючи пиво, промовляючи чемні, ввічливі слова
до Петра Павловича, він відчував у собі хвилі ворожо-
сти, що трохи не хлинули поза його свідомістю... От
було б! Та Тихін Амосович стримав себе. Він уміє стримуватись, хоч це й боляче... Настане час, коли він дасть
волю своїм чуттям,—тепер ще не слід...

Тихін Амосович дванадцять років працював на млині
разом з Петром Павловичем. Спочатку він став підмі-
тальщиком, Петро Павлович був помічником вальцевого,
й відтоді ввесь час так. Завжди на один щабель нижче.
Тобто й утримання менше, а значить, і жити гірше.

В Тихона Амосовича навіть з'являлося бажання, щоб

Петро Павлович помер, чи щось інше щоб трапилось, а він, Тихін Амосович, міг би стати за вальцевого.

Часом Тихону Амосовичу снилися бридкі кошмари, в яких він грав ролю в убивстві або каліцтві Петра Павловича. Після того на роботі він довго не міг дивитися в очі вальцевому. Він не був жорстоким, ні, він з острахом відкидав од себе подібні думки, він боявся їх, бо був м'якосердечним боягузом. Проте, коли б щось мимо його волі трапилось в Петром Павловичем, він не плакав би.

III

Прокинувся по звичці, коли закричав гудок 16-го млина, й хотів був уже вдягатися, та згадав, що стоїть на другій зміні...

Басистий гудок шістнадцятого звучав густо й коротко й коли, обірвавшись, затих, стало чути дискантовий довгий гудок їхнього, четвертого, млина.

Тихін Амосович перекрився через голову ковдрою, залишивши тільки дірочку для дихання, зібгався в бубличок, майже дістаючи колінами до підборіддя, і став дрімати.

По хвилі заснув.

Снилося йому, що сидить він у Петра Павловича й п'є чай з морелевим варенням. Васька Петра Павловича в нього на колінах сидить і бавиться ланцюжком від годинника... Петро Павлович у новому костюмі, Марфуша в новому шарфі... Завісочки на вікнах біленькі, чисті, схоплені посередині паперовими розанами. Березовий буфет блищить свіжою поливою. Зі стелі на трьох мідних ланцюжках висить велика лампа з матовим дашком. Цукерниця, ложечки, шклянки—й ті блищать, наче щойно одшліфовані.

Тихін Амосович гладить по голівці Ваську, втирає йому соплі й каже до Петра Павловича:

— Може, в хвильки зіграємо?..

Каже й сам собі дивується. Ніколи він не пропонував грати, завжди чекав, поки Петро Павлович запропонує. Це одне, а друге—в хвильки Петро Павлович не вміє грати, завжди вони грають в „п'ятсот одно“.

— Хіба ж ви не знаєте, що я в хвильки не граю?— мило всміхаючись, каже Петро Павлович.

— Ну, тоді у воза,—відповідає Тихін Амосович і знову дивується—у воза він сам не вміє грати.

Петро Павлович червоніє.

— Мабуть, нам не грати сьогодні... Що ж то за гра у воза? Я такої й не чув.

Тихін Амосович радіє. Він уже був злякався—дуже далеко залетів у своєму нахабстві.

— Ну, тоді давайте в „п'ятисотку“!

Петро Павлович веселішає.

— Васю,—каже він,—іди до мене...

— Не хочу...

— Йди-йди...—радить Тихін Амосович,—дядя щось дадуть...

Він, нарешті, розуміє, що це не Петра Павловича „найменшенький“, а його „найстаршенький“, втретє дивується, бо не пам'ятає, чи має він дружину...

Марфуша виходить з кімнати. Васька починає ревти. Тихін Амосович кидається до нього й бачить, що Петро Павлович застромив Васьці великого цвяха у пупик.

— Ах, ви ж підлий!—кричить Тихін Амосович—ах, ви ж негідний!

Збігають на крик Марфуша та якась незнайома жінка, по всьому видно, Васьчина мати, а його дружина, й уплутується Петрові Павловичу в настобурченого з переляку „йоржика“, Петро Павлович кричить:

— Кликали в гості, та ще й б'ється!

Так це Петро Павлович з Марфушею в гостях у нього? А чого ж це серед тижня? Ага! Це ж він купив хату... Так, так!

Марфуша перериває його думки добрим стусаном у груди.

— Ой!—кричить Тихін Амосович і прокидається.

— Й приснитися ж отаке!—позіхнув Тихін Амосович і заспаними очима обвів кімнату.

Було вже прибрано.

Від змитої підлоги тягнуло вогкою прохолодою.

Сонячний промінь крізь широку щілину в віконниці падав на стіл і в світло-тінях на столі—оселедець на тарілці в оточенні кружалонок свіжих огірків та червоних

баклажанів, присипаних перцем, облитий олією та оцтом. Чорний хліб з блискучою шкоринкою й товстим, у палець, закалом; кавун недбало розкраяний на великі скибки, світиться наскрізь яскраво-червоний з чорними крапками насіння у соковитому тілі... На поливі глечика з молоком промінь грає, наче на справжній зеленій порцеляні.

Вмивався Тихін Амосович на кухні, під бляшаним умивальником. Обережно поклав шматочок делікатного мила в зелену з дірочками мильницю й витерся грубим, полотняним рушником.

На сніданок їв оселедець з огірками... Огірки свіжо й приємно хрумтіли на зубах, баклажани прискакали соком і жовтуватим дрібним насінням. Від них рожевів у тарілці оцет.

Коли покінчив з оселедцем—повстало несподіване запитання. Був кавун і молоко. Дві речі, що одна іншу виключали. Коли з'їсти кавуна—не можна було б пити молока. Коли випити молока—не можна було б поласувати кавуном.

Тихін Амосович довго вагався. Йому не було охоти псувати шлунка, хотілося й кавуна й молока і він не знав, що вибрати. Він згадав, нарешті, що молока доведеться вжити після огірків та баклажанів і рішуче звернув до кавуна.

Солодкий! Соковитий! Прекрасний кавун!

Скибка за скибкою кавун зникав у шлункові Тихона Амосовича.

Сінешні двері стукнули.

— Уже встали?

— Уже...—відповів Тихін Амосович, і господиня ввійшла до його кімнати.

Це була старіюча жінка. Вдягнена в сіру спідницю й квітчасту кохту з бантовими бганками на спині й спереду, вона скидалася на дзвоник з ручкою, що вживається на велелюдних зборах для встановлення тиші. Знадто низької й надто широкої постаті випирав посередині гудзик—голова, пов'язана по-бабському чорною хусткою. Здавалося, варто було натиснути на гудзик-голову, щоб у середині в господининій постаті щось задзвонило.

Це була надзвичайна жінка.

Щоночі вона бачила не менш трьох снів. Коли вже два, так це мало. А один обов'язково мусив приснитися. Снилася їй усяка нісенітниця, а найбільше війна. Це тому, що син її, дрібний чиновник поштово-телеграфної контори, добровільно пішов захищати єдину-неподільну, і з військом Врангеля ушився за кордон до Туреччини. Вона одержувала од сина листи з обіцянкою приїхати в кожному з них. Листи одержувала не дуже часто, чекала їх нетерпляче, тому їй снилася війна, бо на війні стріляють, а постріл віщує звістку, а кров—звістку від кривого родича.

— Уже й поснідали?—подивилася на стіл Тетяна Гаврилівна:—А я оце на базар бігала. Бубличків вам до молока принесла...

Бублички, свіжі, рум'яні, маком обсіпані, милували око, викликали слину в роті... Тихін Амосович повагався, узяв бублик і став їсти, вмочаючи в молоко. Бублик бубнявів, від нього відпадали шматочки в шклянку, з них та молока утворювалася кашка, Тихін Амосович набирив її ложечкою і їв, вимажуючи вуса.

— Оп'ять ви мені сьогодні снилися... Снилось мені, як будто німці наступають на наших. Наші біжать, тікають, падають... Ви біжете, пригнали вас у куток, ви як повернетесь, та як піднімете гвинтівку, та як стрельнете! А німець і впав... А кров!.. А кров!.. Так і полилася річкою!..

Тетяна Гаврилівна подивилася на Тихона Амосовича і продовжувала:

— Це, мабуть, мені звістие буде од Сашеньки...

— Мабуть, буде,—погоджується Тихін Амосович, хоч у сні він і не вірить.

Два кривих люстра на всю височінь низького помешкання ростуть од столика, що завширшки в третину метра тягнеться вздовж усієї стіни. Стіни оббито зів'яло-бузковими шпалерами. Місцями по них руді плями. Вікна затягнуто тонкими білими фіранками.

Тхне дешевим одеколоном і поганим ~~мидієм~~ ~~брок~~ шенцем.

В розхитаному кріслі, відкинувши ~~назад~~ ~~голова~~, си

дить Тихін Амосович. Крісло високе, і ноги ледве торкаються кінчиками чобіт до обов'язкової трикутної підніжки.

Голяр милить Тихону Амосовичу щоки.

Тихін Амосович дивиться на себе в люстро й неприємно вражається тим, що в нього ліве око опинилося вище правого, вуса ростуть один вниз, другий вгору і взагалі все обличчя перекошилось і розпухло. Він заплющує очі і віддається на волю слизьких, холодних рук голяра—може перерізати горло, може й ні, то як схоче. В нього колосальна уява. Він аж здригується, так до подробиць яскраво бачить себе у почервонілій од крові мильній піні... Розплющує очі. Голярка шкрябає. Тихін Амосович морщиться. Хоч би швидше скінчилися ці муки. Але, як на зло, голяр робить свою справу не хапаючись—врядигоди хтось зайде до приватної голярні. Нарешті, закінчено. Голяр прискає на Тихона Амосовича розбавленим одеколоном з примітивного пульверизатора. Це переламана надвое рурка, один кінець у флаконі, другий—в роті.

Голяр надимає щоки, наче дме у волторну, потім схоплює серветку й махає нею перед обличчям Тихона Амосовича. Одеколон заходить в уразки, щимить. На допомогу з'являється руде борошенце з нікелевої шабатурки.

— Все!

Голяр витирає слизькі руки об свого несвіжого халата, отримує 30 копійок, і Тихін Амосович виходить на вулицю. Настрій у нього вже зіпсований. До цього причиною є також несправність шлунку. Молоко, кавун, огірки й оселедець зробили своє. Взагалі, йому дуже легко зіпсувати настрій. Тихін Амосович присягається в думці ніколи не змішувати огірків з молоком.

Вулиця гаряча й порожня. В сквері кричать, галасують діти. Їде ломовик порожняком, не кваплячись, крутить цигарку. Ломовикові ноги звисли з підводи й хитаються.

Підвода торохтить по каміннях—вулиця єдина в місті брукована. Кобильчина, видимо, зденерована незвичайним торохтінням, весь час повертає голову до свого власника: час уже, мовляв, звернути на затишну вулицю?!

В Пустограді всі вулиці затишні. Навіть найбільш шумна, в порівнянні з вулицею великого міста, звучить, як літня муха, в порівнянні з примусом.

Немає нічого кращого, як жити в Пустограді! Виходиш на будь-яке перехрестя і, в будь-який край глянувши, бачиш кінець міста. Його будував, мабуть, якийсь миргородець, бо тільки уроженець цього оспіваного незчисленними письменниками, починаючи від Гоголя, міста, міг збудувати Пустоград в улоговині між незчислених бугрів.

На весні, коли тоне сніг, і в-осени, коли йдуть дощі, з бугрів на місто біжать потоки води, на вулицях калюжі глибокі й широченні. Можна топитись! Пішоходів, як водиться, немає, стрибають обивателі з цеглини на цеглину... Да! Немає нічого кращого, як жити в Пустограді! Ні вітрець з-за бугрів не повіє, задуха й курява... Порох набивається до рота, лізе в ніс.

— Геп-чхи-и!—з варіяціями чхає Тихін Амосович і чує:

— На здоров'я, козаче!

— Спасибі,—відповідає Тихін Амосович і тисне руку Миколі Григоровичу Рябченку.

— Відкіля йдеш?

— З голярні, хай їй усячина! Бачиш, як подрпали?

— А ти хіба в голярню ходиш? Я, знаєш, сам голюся...

Микола Григорович знає слабе місце Тихона Амосовича—хоробливу любов до ощаджень. Микола Григорович продовжує:

— Самому голитися чистіше, та й дешевше обходиться, ніж у голярні...

— Хіба дешевше?—зацікавлюється Тихін Амосович.

— Ясно, дешевше!.. Тридцять копійок за раз, чотири рази на місяць—це руб двадцять, а весь прибор ти за п'ять-шість карбованців придбаєш. Дешевше вийде, а потім уже тільки на мило гроші треба.

— Ну... А важко самому?—далі допитує Тихін Амосович.

— Де там! Де там!—сміючись махає рукою Микола Григорович.—Зовсім не важко. Я вже цілий рік сам го-

люся, й нічого, знаєш, звик... Ні пошести не боюсь ніякої... А в голярні сам знаєш, яка чистота.

— Неодмінно придбаю собі прибор,—каже Тихін Амосович.

— І добре зробиш! Тільки чого ж відкладати? Я можу піти з тобою, допоможу вибирати... Га?

— Ні,—каже Тихін Амосович,—мені зараз ніколи! Хай іншим разом.

— Ну, як так, то й так... Прощавай, козаче!

— Бувай здоровий, Миколо Григоровичу.

І йдуть у протилежні кінці.

Тихін Амосович швидко поспішає додому переодягатись та йти на роботу.

Микола Григорович повагом, не кваплячись...

Він усміхається.

Нічого не значить, що Тихін Амосович голярки не купить сьогодні—ідею кинуто й він не спатиме ніч, а завтра її здійснить.

Микола Григорович озирається через плече, бачить сутуловату спину Тихона Амосовича аж в кінці кварталу й швиденько вскакує в розчинені двері комунальної голярні.

Йому весело.

— Приходьте до нас завтра!—сказав Петро Павлович, коли вони разом виходили з воріт млина.—Марфуша надумала гулянку справляти. Завтра моєму найменшому дві години сповнюється. Тільки ми не дома гулять будемо, а підемо, мабуть, у Полтавський ліс... Га? Як ви скажете? Хороше в лісі...

— Хороше!—погодився Тихін Амосович,—хороше... Краще, як у хаті.

— Душно в хаті... Вночі так потом обливаєшся. Я вже пробував надворі спати, так якийся чорт з-під голови штани витяг... І народ же пішов, прости господи!

— Так і дивиться, де що погано лежить...

Ішли. Ззаду чорнів корпусами млин. Наздоганяли робітники. Молоді поспішали додому переодягнутися, перекусити, щоб встигнути ще на третій сеанс до кінематографа. Десять годин. Гудок одкривав. Відбивали на дзвіниці години й дзвін утопав у прозорості вечірнього

повітря. Пустоград спав. З профспілкового саду чується: фальшивить в оркестрі „альтушка“.

— Так прийдете, Тихоне Амосовичу?—ніби спросоння сказав Петро Павлович.—Я ще Миколу Григоровича прохав, казав, що прийде. Ми по-тихому, по-сімейному..

— Неодмінно прийду...

На розі їхні дороги розходилися.

Вони зупинилися, закурили, і кожен пішов у свій бік. Тихону Амосовичу приємно було, що його запросили на сімейну гулянку, хоч був і неприємний бік у запрошенні—треба купувати іменинникові цяцьку. Непередбачене втрачання... Згадавши про витрати, Тихін Амосович згадав про бриту.

— Треба неодмінно купити,—вирішив він,—неодмінно треба купити...

IV

— А вам учора листа привезли,—сказала, подаючи снідання, Тетяна Гаврилівна.—Забула віддати. На вікні лежить...

Тихін Амосович знав, від кого лист, тому спокійно прийняв з рук Тетяни Гаврилівни шклянку молока.

— Спасибі,—сказав він і вмочив у шклянку шматочок хліба.

Тетяна Гаврилівна пішла з кімнати, але на дверях зупинилася.

— Значить, не дарма мені стрілянина й кров снилася.. Мабуть, од брата лист? Як кров сниться, од родича должно быть.

Тетяна Гаврилівна знала, що Тихін Амосович ні з ким більше не листувався, і тому говорила впевнено.

— А чого ж мені не сниться? Мені лист, а вам сниться! Дивно...

Тихін Амосович закінчив пити молоко й узяв з вікна листа.

— Важкий лист! Аж на двадцять копійок марок наліплено...

Розірвав конверта. В ньому був лист на аркушику поштового паперу і фотографічна картка, наліплена на грубий кардон. Тихін Амосович сів до столу, одсунув

порожню шклянку і дивився на картку. Широкоплечий військовий з голеним обличчям сидить на стільці, коло нього стоїть жінка в простій сукенці, стрижена, як хлопець, а коло ніг жінки, на маленькому стільчику, дівчина років п'яти.

— От так!—подумав Тихін Амосович.—У брата дочка вже он яка, а він ще й не писав, що одружений...

Картка перейшла до рук Тетяни Гаврилівни.

— Оце ваш брат? А жінка в нього стрижена... Комуністка тоже, мабуть! І дочка...

Тихін Амосович не відповів.

Брат писав дрібно і чітко:

„Здоров, Тихоне!

Тобі, я знаю, не цікаво листів моїх читати, не дуже ти з них радієш, якби радів, то за шість років, може, хоть рядок мені написав би. Мабуть, не потрібний я тобі, не цікавий. А ти для мене багато значиш. Щодня про тебе думаю. Як живе Тихін, мій брат? Що з ним діється? Чи здоровий? І не тільки про ці дрібниці, бо це, братухо, дійсно дрібниці. Всі ми живемо якнебудь, може, й не так так треба було б жити. Інакшого нам життя треба, не задовольняє нас наше... От ізнов тепер про старе: про що не пишу тобі, а до старого звертаю. От того, що не задовольняє, я й пішов добровольцем на Врангеля. Не чекав мобілізації... З того ми й розійшлися з тобою. Не забув? Тобі все тиші та спокою хотілося, щоб десь, як котіві, сметанку злизувати та дітей плодити, та щоб коло хати садок був, щоб вийти у садок, та квіточки нюхати... Гарно ж пахне! А мені, Тихоне, таке життя не сподобалося... Мені, Тихоне, не думалося про садки, коли люди з голоду пухли та ворог насідав, от і пішов! Ну, так чого ж його нам сваритися! Образився ти? Було за що. Я тебе й собакою називав і жабою на болоті. І знов таки, було за що називати. Ти, мабуть, і досі собі кумкаєш? Думаєш, що живеш добре? Що кращого життя тобі не треба?.. Хату купив? Якщо не купив, так, мабуть, збираєш-

ся... Я тебе добре знаю—в тобі батькова кров те-че. Якби не злидні, та якби залишилися ми в селі господарювати, крепкий би з тебе хазяїн був. Сам би не доїдав, не допивав, жінку б голодом морив, як наш батько, дітей у найми гнав, а копійки скла-дав та в люди б пнувся. Ото й батько наш такий був! І нас на заробітки послав, щоб зайвого пуда не з'їли. Вибився в люди. Як жив злиднем, так і помер злиднем... Ну, то й царство йому німецьке, не про мертвих мова, хоч воно й батько. А от не розумію я тебе. Нікого у нас в роду куркулів не було. І мати, покійниця, трудяща жінщина була, а дух у тобі куркульський сидить. Проти нового всього, чим його й виганяти? Якщо у куркуля він, то це понятно. Йому наші порядки не по душі. Він на них вовком дивиться, бо в нього й земля й коні. А в тебе ні кола, ні двора. Сам ти робітник, власть твоя робоча, а ти теж вовком. Того я й листи тобі всі шість років пишу. Брат же ти, не можу я ди-витися, як ти робочий, та збоку стоїш, дивишся, як ми пнемося з важкою ношею вгору крутезну, та ще й сичиш... Признавайся, Тихоне, сичиш, мабуть? Ти собі мовчати можеш, твоє діло, а я до смерти тобі спокою не дам—писатиму, по голові битиму, може, вдовбаю, що час уже замиритися нам. І не тільки зо мною замиритися, з часом нашим важким, підійти до нього ближче.

Оце посилаю картку тобі. Моя дружина і дочка її Оля. Гарне дівча, усе в матір. Живи здоров. На-шу частину в інше місце пересувають. Тут на зво-роті й адреса.

Антон“

Тихін Амосович забрав у Тетяни Гаврилівни картку і разом з листом сховав у конверт. Коли б не картка, він знищив би листа, як і всі попередні, але картку ни-щити було шкода, руки не піднімалися на відтворені по-статі людей, що десь суші. Тому на цей раз не знищив листа... А відповіді хай почекає! Тихін Амосович вдяг-нув піджака, конверт з картокою та листом поклав до внутрішньої кешені.

Антон—молодший брат Тихона Амосовича, командир роти в Червоній армії. Шість років не бачились. Шість років писав Тихонові і ні разу Тихін не відповів.

— Ну, що ж? Значить, життя роз'єднало...—думав Тихін Амосович, виходячи з дому.

Дзвонили в церквах. Плив передзвін над містом.
Сонце...

— Брати? Е-е, що там брати... Ти—брат мій, а хлібець їж свій. Не по-однаковому живемо, не по-однаковому думаємо.

Назустріч вулицею йшли знайомі й незнайомі. Зі знайомими Тихін Амосович машинально вітався, незнайомі проходили перед очима, не залишаючи сліду в свідомості.

— Брати? Я за життя тихе, спокійне, без зайвого шуму, без колотнечі... Я жаба болотяна!

Єдина на Пустоград асфальтова панель розігрілася, майже танула під гарячим сонцем. На ній лишалися глибокі сліди підборів. Тим глибший слід, чим важча людина пройшла.

— Виходить, я жаба болотяна, живу в багні, Антоне... Ну, що ж? Творив бог світ, творив болото, чоловіка й жабу. Треба комусь жабою бути... Не ти, так я.

На телеграфний стовп зліз монтер, прив'язавши сталеві лапи до чобіт. Прикріпився пасом до стовпа і щось там мудрує плоскогубцями. Дріт розплутує, перемотує.

— А от ти, Антоне, захотів інакшого життя. Перебудувати захотів? Будує, перебудує... Он отой монтер, що на стовпі, думаєш, йому користь від того, що він телеграфну лінію справляє! Він за все життя, може, телеграми нікому не послав... Будує, Антоне! Хтось поживе замість тебе.

Крамниця „Дитячий світ“.

У вікнах ляльки, пароплави, барабани, коні, залізниці, рушниці й гармати.

— Хтось уже й пожив замість тебе! Оженився ти, Антоне, й то не по-людському. Жінка в тебе стрижена, теж, мабуть, „будує“... а хто то їй дитину змайстрував?.. Га, Антоне? А ти годуй байстрюка! От тобі й нове життя... Що толку в нього?

Службовець з крамниці „Дитячий світ“ з-за стойки, встановленої різними цяцьками, запитав:

— Чого зволите?

Тихін Амосович розгублено обвів очима прилавок.

— А он ту дудку... Скільки?

— Сімдесят п'ять копійок.

— Покажіть.

Службовець байдуже подав йому трубу.

— І грає вона?

— Грає,—буркнув службовець,

Тихін Амосович подув у трубу, викликав з неї різкий неприємний звук і, знову перепитавши про ціну, пішов до каси. Він увесь був у полоні своїх думок, навіяних братовим листом.

— Брати? Тільки того, що з черева одного!.. Ти собі, Антоне, мудрий, будуй, живи по-новому, а я по-своєму. Кожний живе, як хоче, та як може. Можеш не тягти мене на свою стежку.

— В кожного вона своя—багато тих стежок, а ведуть вони всі на кладовище... Так що я, Антоне, свою стежку хочу не поспішаючи пройти, найдовшу вибиратиму...

Слід було прийти трохи пізніш. Та раз прийшов, не стати ж його виганяти?! Щоб згаяти час, поки вернеться з церкви з Льонькою та Сонькою Марфуша, Петро Павлович завів балачку. Перш за все він сповістив.

— Марфуша ще з церкви не повернулася...—і, хоч на обличчі Тихона Амосовича не з'явилося й тіні здивування, продовжував:—я сам до церкви не ходжу, а їй не забороняю. Я кажу, ти, Марфушо, попам віриш, а не богові. Богу можна й на смітнику помолитися. На смітнику, каже, кури гребуться. Молись ти там. А я до церкви піду, там півча співає. Ну, йди, кажу, а я вдома сидітиму... А ви як, до церкви ходите?

— На великдень, Петре Павловичу,—відповів Тихін Амосович, дивлячись, де б його покласти кашкета,—тільки на великдень і ходжу.

Петро Павлович жваво підхопив:

— Тільки на великдень! І я тільки на великдень... Я для людей. Не партійний же ж, ну, люди й балакають,

Марфушини родичі... Для людей чого не зробиш?

В цей час Васька, що його Петро Павлович покинув на призволяще, захопившись розмовою, здерся на стілець, звідти на столик, притулений до стіни, обвішаної „фотографіями“ в черепахових рямцях.

— Папасо, а це я!—скрикнув Васька, вказуючи пальцем на одну з фотографій.—Дивіца, папасо...

Петро Павлович, блаженно сміючись, зняв зі столика Васю.

— Такий карапуз!

— Добрий хлопчик,—нарешті, знайшовши місце для свого картуза, пробурмотів Тихін Амосович.

— Оце ми його знімали,—подав Петро Павлович картку, що на неї вказував Васька.

Тихін Амосович побачив обличчя годованого, круглоголового, вухатого карапуза, що сидів на „генералі“.

— Добре знято!—широ захоплюючись, крикнув Тихін Амосович.—Хто знімав?

— А цей, наш...—клацнув пальцями Петро Павлович і, нарешті, пригадав.—Штенберг... Добре зняв! Як живенький... Васю,—нахилився він до сінка й показав йому картку.—Хто це такий?

— Я, папасо...

Васька рвав з рук батька картку в черепаховій рямці.

В кімнату з криком забігли Льонька й Сонька. Забачивши гостя, вони засоромились.

Сонька вперше вдягла нове платтячко з яркого ситцю і тому думала, що всі тільки на неї й дивляться. Вона почервоніла й вибігла. Льонька ж зупинився біля дверей і похмуро засунув палець у праву ніздрю.

— Ну й ідіотська ж звичка у дитини!—обурився Петро Павлович,—чисто геть пупик собі розколупав, тепер цілими днями пальця з носа не виймає.

— Думає хлопчик,—розсміявся Тихін Амосович,—без пальця тут не обійдешся...

— Я йому за таке думання руки поодриваю... Льонько, ступай сюда!

Але Льонька, замість виконати батьківського наказу, кинувся з ревом до дверей і втрапив прямо матері в пелену.

— Та чого ти?—крикнула засапана Марфуша.—Оп'ять батько.. Ти перестанеш дитину мучити?

Вона ще не бачила Тихона Амосовича. Вона захекалась і посиніла від злости. Її улюбленця зачеплено... Льоньку били? Думали бити?—Грім і блискавка.

Та Марфуша вже помітила гостя і одразу ж від обличчя в неї відхлинула краска, вона стала бліда, можна було б думати, що втратить свідомість, але це на хвилину. Вона оволоділа собою, Льонька мав стусана у задничку й вилетів за двері. Марфуша попливла до гостя. Ясне сонечко. Чай з малиновим варенням.

— Тихоне Амосовичу! Здрастуйте!

— Поздравляю... поздравляю!—підвівся Тихін Амосович.—Дай бог вам діждати радості від нього.. Від Колі вашого.

— Від Васі,—басом виправив Петро Павлович.

— Від Валі,—кинув головою Тихін Амосович, готовий крізь землю провалитися від сорому й ніяковости: Марфуша тричі цілується з ним, тричі й навхрест, як на великдень.

— Від Васі.. дай бог радості,—нарешті, сказав Тихін Амосович і вийняв з кешені свій подарунок.

— Васю, скажи спасибі дяді..

Вася прийняв з рук Тихона Амосовича дудку, подивився на неї широко розчиненими очима і в радісній розгубленості повторив:

— Васю, кажи пасибі дя..

Всі розсміялися. Вася теж. Петро Павлович став його вчити дути у дудку.

— Отак,—сказав він і надув щоки. Тоді здалося, що волосся в нього на голові стало сторчака від натуги.

На порозі з'явився Микола Григорович.

— Драстуйте, козаки!

На ньому біліла простора сорочка, з трохи підкоченими рукавами, легкі штани „в полосочку“ облягали дужі мускулясті ноги, його свіже обличчя сяло веселістю.

— Драстуйте, козацька жінко! А де іменинник?

— Васю,—сказала Марфуша,—скажи: здрастуйте, дядю!..

— Дласту, дя...—дивлячись убік повторив Васька

і сховав за спину подаровану Тихоном Амосовичем дудку.
— На, козаче, цяцьку, та рости великий,—розсміявся Микола Григорович і витяг з кешені теж дудку.

Тихону Амосовичу трохи не випали очі—однакові дудки, бляшані, зелені з золотими обводами й розміром однакі. Васька, побачивши нову дудку, простяг руки. Подарунок Тихона Амосовича покотився по підлозі. Тихін Амосович не зводив очей з Миколи Григоровича. Той здивовано дивився на свій подарунок, на Васю, одвів погляд і очі йому зустрілися з очима Тихона Амосовича. Вони б, здається, дивилися один на одного вічність, та Васька подув у дудку, різкий звук шарпонував їх по вухах і повернув до дійсності. Марфуша роздратовано пересмикнула плечима й вийшла з кімнати. Петро Павлович ходив коло гостей, головою трохи не достаючи до стелі.

— Ну, поки самоварчик закипить, давайте в п'ятисоточку!

Гості погодилися.

Тихонові Амосовичу сором гриз серце. Можна ж було купити щось інше, не ту дурацьку дудку... та й Микола Григорович! Теж помічником машиніста зветься, а цяцьку дитині за сімдесят п'ять копійок купує!

Микола Григорович, весело, мов нічого не було, кивав карти.

Самовар на столі шумує, з білого чайника—гаряча пара. Сонячний промінь падає на яскраво начищений бік самовара, зайчиком стрибає в люстро, люстро відкидає зайчика на стіл, де фотографічні картки... Повна хата веселих зайчиків, самоварного шуму, стукання ложечками об склянки й тихої розмови. Тиха й мирна розмова іде між людьми, що не звикли тихо говорити. Всі кричать. Мовчить лише одна, видимо, безголоса жінка, Марфушина сестра удругих. Вона прийшла пізніше інших, але, як і всім, їй показали Васіну фотографію. Вона хіхікнула до Марфуші.

— Що ви вигадаете з Петею...—і, почервонівши, виправилась,—з Петром Павловичем...

Більше від неї ні слова не почули за чаєм.

Безголосу жінку звали Ориною. Орині, мабуть, було років тридцять п'ять, тридцять шість. Бувши так само невисокою, як і Марфуша, вона, в протилежність Марфуші, була худорлява, як тріска, мала землистого кольору обличчя, всипане „родинками“. Ці родинки сиділи де слід і де не слід: над правим оком, на лівому крилі носа і просто на лобі одна, завбільшки в царський срібний п'ятачок.

V

Чомусь вийшло так, що кошик з провізією довелося нести Орині, а кошик з пляшками пива—Марфуші. Чоловіки весело балагурили, йдучи попереду.

— Ех ви, кавалери!—похитав головою Петро Павлович, глянувши якомсь назад.—Хіба не бачите, як жінщинам важко, хоч би допомогли.

Тихін Амосович винувато кинувся допомагати, обережно прийняв кошика з рук у Марфуші, а Микола Григорович і не подумав. Він якраз розказував Петрові Павловичу свіжого анекдота, і обидва весело герготали. Марфуша, кинувши солодкий погляд у подяку Тихону Амосовичу, підпливала до них.

— Уже розпусничаєте?—роблено визвірилася вона на Миколу Григоровича.—Ви мені чоловіка портите...

— Чи чуєте! Трьох дітей чоловік має, а ви боїтесь за нього... Такого не спортиш.

Йшли затіненою стороною вулиці. Назустріч люди, молодь. Гуляють...

Головна вулиця містечка—це літній клуб. Сюди виходять у вільну годину зустрітися зі знайомими, побалакати, полузати насіння, перебити кісточки ворогам і друзям... Ех! Хіба мало про що є балакати у вільну годину містечковому обивателеві на головній вулиці?!

Кошик з дюжиною пива був важенький. І Тихін Амосович помалу відставав від авангарду компанії. Піт юшив з нього, він уже в думці кляв себе за те, що взявся допомагати, а Миколу Григоровича за те, що той з таким байдужим виглядом виступає в своєму широченному костюмі поруч з Петром Павловичем та Марфушею.

Його наздогнала Орина.

— Важко?—сказала вона, перекидаючи свого кошика з правої руки в ліву.

— Важкувато,—не дивлячись на неї, відповів Тихін Амосович.—Жарить сьогодні добре... Коли вже воно це літо скінчиться?

— І я так думаю, Тихоне Амосовичу, та тільки вже знаю, що як прийде зима, знов казати будете: коли вже літо? Як не кажіть, літом краще. Холоду не боїшся, палива не треба... А зимою так намерзнешся в нетопленій хаті.

Тихін Амосович глянув на неї.

Вона розчервонілася від важкої ноші, від довгої ходьби по бугруватих містечкових вулицях, від спеки, і її неприємне обличчя набрало вигляду зашмаленого шматка м'яса.

Тихін Амосович, одводячи погляд, сказав:

— Так що на людину ніколи не вгодиш, Орино. Людині завше чогось більшого хочеться, аніж вона має.

— Воно так! А я вже звикла не хотіти більшого... З мене й цього доволі. Живу, як живеться! Чи добре, чи погано—не все одно хіба?.. Все одно!

Тихін Амосович вслухався в її голос і забував, що голос цей належить жінці з такою неприємною зовнішністю. Голос був, як зелена лозинка, і, як зелена лозинка милує зір, милував вухо.

— Ні, не все одно, Орино. Людині наказано хотіти. Од природи наказано, щоб людина хотіла, а ви кажете, що вам усе одно... Хіба вам так таки нічого й не хочеться? Ну, заміж вийти.. щоб діти були?

Орина змінилася в обличчі. Вийшли вже в останню вулицю, ішли згори до млина, де працювали всі трое чоловіків. Там мали взяти човна й човном їхати до Полтавського лісу.

Орина відхнула.

— Ну, й що ж, що хочеться? Ні, неправда, не хочеться... Раніше хотілося, а тепер ні. Життя мене дуже вдарило, одбило охоту хотіти... Куди мені?—вона раптом кинула свій серйозний тон, і, неприємно кокетуючи, дала.—Мені вже швидко сорок буде..

Її зелений голос прозвучав різко, і навіть сліпий, що

не бачив би її обличчя, сказав би, що він належить не-красивій, роздратованій жінці...

У великому човні розмістилися вільно й зручно. Микола Григорович сів на весла, а Тихона Амосовича посадили стернити.

— Ти ж умієш?—питав Микола Григорович,—коли треба праворуч, то ти сюди, а ліворуч—сюди! А як просто, так ти отак! Поняв?

— Поняв,—відповів Тихін Амосович, хоч він нічого й не зрозумів із цих пояснень.

Жінки сиділи на середній лавці. Марфуша обличчям до Миколи Григоровича, а Орина в протилежний бік—до Тихона Амосовича... Петро Павлович пристроївся на самому носі за спиною в Миколи Григоровича. Пропливали попід мостом, між товстими, почорнілими палями. Між ними ріка була мутно-лінива, темна й на ній грали сонячні зайчики таким сміхотливим веселим ряботинням, що, здавалося, дивишся на приємне, смагляве обличчя у крапочках ластовиння, що виступає крізь засмаглисть шкіри.

За мостом зникали корпуси млина, від міста доносився шум великого базару, скоро й місто зникло за черговим бугром, порослим вигорілою, жовтою травою. Недалеко вже й до лісу. Сонце жарило. Орина накрила обличчя хусткою.

— Боїшся колір обличчя зіпсувати?—глузливо звернулася до неї Марфуша.

— Мені боятися нічого! Не люблю, як шкіра лупиться.

Більш ніж усім від спеки діставалося Тихону Амосовичу. Піт котився йому з лоба, з щік, застрявав краплями у вусах, у ямочці на голеному підборідді. Нащо було вдягати чорного піджака?! Він пробував його скинути, та, тримаючи однією рукою стерно, трохи не перевернув човна.

— Постраждай ще трохи!—заспокоював його Микола Григорович,—вже недалеко.

І дійсно, за десять хвилин допливали до лісу.

— Добрий вечір тобі, зелена діброво!—ухнув басом очманілий від спеки Петро Павлович.

— То вечір! Ще й не пив, а вже затменіє найшло!—засміялася Марфуша.

— А яка різниця? З пісні слова не викидають!

Вибирали місце де б причалити.

Ліс деревами збігав по берегу аж до самої води і зачарований зупинився, побачивши свій привабний відбиток, як у люстрі. Тут річка була вузьенька, і деінде дерева з протилежних берегів спліталися вітами над водою, утворюючи зелений пахучий коридор. На березі під деревами затишна, приємна тінь. У верховітах кричали птахи, десь довбав дзьобом кору засохлого берестка дятел, безліч мурашок, комахні різної повзало й нишпорило в буйній траві. Микола Григорович білим рукавом витирав піт з обличчя, Тихону Амосовичу ломило розпарену сонцем спину. Він сів під деревом, прихилився спиною до стовбура. Орина виймала з човна кошики з провіантом та пивом. Марфуша вже лежала на траві, підстеливши Петрів Павловичів піджак, Петро Павлович подався в глиб лісу. Микола Григорович кинувся на траву коло Марфуші, потягся, напруживши здоровезні м'язи, а потім підклав руки під голову й видихнув з грудей повітря.

— А що, кажете, захотілось у лісок?.. Га? — і заспівав:

Пойдьом Дуня у лісок,
у лісок...

Марфуша причепурила рукою волосся й прикрила спідницею ноги.

— Що ви й скажете!

— Ха-ха-ха! — реготав Микола Григорович і продовжував співати:

Та й виріжим лопушок...

Вернувся з лісу Петро Павлович. Високий, він, здавалося, головою губився у верховітах—коли лежиш і дивишся на стоячого, так здається. В Петра Павловича був стомлений вираз обличчя. В „йоржику“ на голові застряли листочки, в руках він мав щойно зламану лозинку.

Петро Павлович—поважна особа. Він знав своє місце й своє право в цьому товаристві, він з суворим виразом сів на траву і, не всміхаючись, сказав:

— Розморило щось мене... Так щоб заснути...

Він почував себе господарем і керівником. Хіба можуть бути протести? Так сказав Петро Павлович! Але Миколі Григоровичу чужий авторитет ніщо. Він — незалежна людина. Він може думати, як сам того хоче. Він може давати поради.

Микола Григорович не погодився.

— Спати? Та що ви, Петре Павловичу! Оце зараз випити, закусити, а тоді вже й спати... Проспимось, купуємось та й додому...

Петро Павлович нехотя згодився.

— Як так, то й так... Марфушо! Оришко! Де ти там Оришко?

Орина сиділа коло Тихона Амосовича і так само, як і Тихін Амосович, мовчала.

— Аж ось я, тут!—відгукнулася вона й підвелася.

Тихін Амосович думав про братів лист, про брата.

— Кажеш, Антоне, пора миритися? Я з тобою й не сварився! Ти ж перший, як ішов на фронт, вилаяв мене: сказав, що собака я, що як собаку слід пристрелити мене. Ну, чого ж ти, Антоне, не пристрелив? А тепер миритися приспичило.

— Тихоне Амосовичу! Ідіть до гурту!—крикнула Марфуша.—Що ви там ворожите?

Тихін Амосович і не помічав, що весь час ворухив губами, беззвучно вимовляв думані слова.

Він підійшов до гурту і сів між Марфушею та Ориною.

— Ну, що? Вип'ємо?—налила Тихону Амосовичу в шклянку пива Марфуша і стала наливать в останні.

— Без мене, я пасую,—не дав своєї шклянки Микола Григорович.

— Чого? Випийте!

— І справді, чого ви?—разом сказали Петро Павлович і Марфуша.

— Мені не можна... Лікар заборонив.

— Оттуди к лихій годині,—махнув рукою Петро Павлович.—Як лікарів слухати...

— Воду, каже, пийте... ~~Я й заховив а собою перевареної!~~

Микола Григорович витяг з кешені своїх широчезних штанів півпляшки горілки.

— Ну ви ж і штукар!—кинула в його бік Орина, а всі зареготали.

— Так кому свяченої водички? Козаки!

Микола Григорович ножем оббив сургуч з корка, стукнув денцем пляшки об землю, корок вискочив, а горілка запінилась на хвилинку, взялася безліччю пухирчиків, що одразу ж випливали на поверхню і полопались.

Кожний впивався по-своєму. На кожного хміль впливав по-інакшому. Марфуша розчервонілася і все хотіла заспівати. Голоса в неї не було ніякого, але вона хотіла співати й тому вигукувала надщербнилим, якимсь шкляним голосом, що можна було думати—ось-ось розіб'ється:

„Ой, куме, куме, добра горілка—
Вип'ємо, куме ще й з понеділка

Петро Павлович упав у чорну меланхолію й дивувався, де ж це міг узятися в його Марфуші отакий голос.

Продаймо, куме, рябу телицю—
Вип'ємо, куме, ще й у п'ягницю...

Микола Григорович тільки потирив руки з задоволення.

Він ніколи не впивався, хоч і випивав більше за всіх. Він дослухався до слів пісні і часом вставляв якесь слово.

— Уже й телицю продали? Люблю таких. Гулять, так гулять!

Марфуша, підбадьорена тим, що її пісня так уподобалася слухачам, продовжувала співати:

Кидаймо, куме, всяку роботу—
Випиймо, куме, ще й у суботу.

— Козачко! Та годі вам! Ви ж так цілий тиждень прогуляете!

Гей, від неділі до понеділка
Випиймо, куме,—добра горілка.

Марфуша замовкла. І тепер уже Петро Павлович завів філософськи меланхолійно:

Гей, вип'ємо, куме, тут,
Бо на тім світі не дадуть.

Тихін Амосович із ввічливости підтримав його:

Хоч дадуть, хоч не дадуть,
Все ж випиймо, куме, тут.

— А пити вже й нічого,—зазирнула оком у пляшку Марфуша.

— Як так нічого!—образився Микола Григорович і витяг з другої кешені другу півпляшки.—І пить будемо, і гулять будемо, а прийде пора—помирать будемо! Правда, Петре Павловичу?

Петро Павлович був не від того, щоб не пофілософствувать, але зовсім на іншу тему.

— Ну,—сказав він несподівано,—я робочий, сочувствующий. Я в бога не вірю... Он спитайте в Тихона Амосовича, він знає! Я в церкву тільки для людей на великдень ходжу... А жиди, чого вони в бога не вірять?

Петро Павлович і Микола Григорович подалися за дерева. Ішли вони обнявшись, хитаючись і п'яно співали:

Як у-мру-у-у-у, то по-оховайте-е-е...

Марфушу занудило.

— Орино,—сказала вона,—ти не забула взяти м'ятних крапель?

— Не забула. Ось вони,—подала пляшечку Орина,—хіба вже треба?

— А для чого це?—здивувався Тихін Амосович.

— Тоже мужчина... Щоб не нудило!

Марфуша накрапала на шматочок цукру крапель, з'їла його і запила водою...

З лісу верталися Петро Павлович та Микола Григорович. Микола Григорович підтримував Петра Павловича, сміявся і співав:

Пускай могила меня накажетъ
За те, що лам-ца дрі-ца, хацаца!
Та я могили, ох, не боюся
І буду ламца дріца хацаца...

— Будеш?—гикав Петро Павлович.—Ламцаца?

— Буду!—продовжував Микола Григорович.—Бо я могили, ох, не боюся...—І вони обидва заливалися сміхом.

Верталися додому, коли сонце вже зайшло і небо синіло в зеніті. Ліс шумів зеленими коронами дерев, а

ріка відбивала вогні пожежі на заході. Здавалося—лижуть воду червоносині язики сонячної пожежі, здавалося—гаряча ріка ось закипить, підніметься парою і човен вдариться днищем у висхле джерло. Ріка була як холодний вогонь. Холодний вогонь згасав, а з лісу крався, наповзав синій, глухий присмерк і нараз, наче сам злякався своєї темноти, запалив одинокого ліхтарика в небі. З боків горбилися бугри і п'яно пахла вигоріла трава. Од міста чулися співи й весела гармонія—на кладовищі гуляла молодь, співала, сидючи на могилах. Силуетом виріс міст. Під мостом чорна тьма. Не видно було навіть мокрих паль, тільки блідий проріз між ними. Коли проплизали під мостом, по ньому, по мості, торохтіла підвода і луна біла гулко у вуха.

Млин.

Тихін Амосович, з полегшенням вискочив з човна.

До нього підійшла Марфуша.

— Чого це ви сумний сьогодні?—сказала вона й додала:—та це й ясно... Чоловік одинокий, як попаде поміж сімейні люди, зразу йому не по собі... Скільки вам років? Пора вам женитися, Тихоне Амосовичу!

— Пора,—погодився Тихін Амосович, але не тільки для того, щоб припинити балачку, як це робив він завжди, а й тому, що одружитись входило в його пляни..

— То й чого ж ви? Пора, то й женились би.

— Не найду собі пари. Мені, сами знаєте, жінки треба тихої, роботящої, щоб мене шанувала..

Марфуша засміялася.

— І тільки за цим діло стало?

— Тільки... Завтрішній день під вінець, аби було з ким.

— І добре! Я вам найду жінку... Що?

— Найдіть... Тільки щоб не стара, не товста й не брунетка... І характером добра.

Марфуша скривилася. Вона була якраз не молода й товста й брунетка.

Роблено засміялася.

— За характер не ручуся, а біляву, тонку й молоду знайти можна... А мені що за це?

— Помиримось, Марфуша... Чого вам про це турбуватися?

Марфуша й не турбувалася. Це питання вона поставила між іншим. Сватати було однією з небагатьох її пристрастів. Раз беручись за цю справу, вона віддавала їй всі свої здібності та енергію й неодмінно доводила до кінця. Про те, чи залишалася задоволеною новоспечена „пара“, говорити не будемо.

— Тільки одне, Марфуша, — нікому про це не говоріть.

— Сурпризом? Чого ж, можна не говорити... Ви куди? Додому? А, може, до нас чайку попиту? Як знаєте...

Тихін Амосович попрощався з компанією й пішов іншою вулицею додому. Вулиця йшла згори вниз. Він простував швидко, хотів спочити. На ганках будинків, на лавках коло воріт сиділи обивателі, лузали насіння, балакали.

— Тихоне Амосовичу!

Він зупинився. Його наздогнала Орина. Вона наблизилася, він відчув дотик її гарячої вогкої руки.

— Тихоне Амосовичу... Ви знаєте, де я живу? На Закопанській, у Роговенчихи.. Ну... Оце й усе, що я хотіла вам сказати. Приходьте якимсь увечері? Тихоне Амосовичу, — промовила з благанням у голосі... Стисла йому руку.

— Видно буде, — озираючись, відповів він їй, майже вирвавши руку, поспішив униз вулицею.

Орина подивилася йому вслід і повагом пішла вгору.

VI

Марфуша зайшла в тупик. Вона взялася знайти дружину Тихону Амосовичу, але в Пустограді знайти її не могла. Це вона знала і тому навіть не пробувала шукати, розсудивши цілком правдиво, що Тихін Амосович пустоградських жінок і сам усіх знає, і коли б котра з них до вподоби була йому, він би не звертався до когось за допомогою. Ясно, треба було шукати на стороні, десь в іншому місті. В цьому був вихід. Петро Павлович мусив не знати про участь Марфуші в одруженні Тихона Амосовича. Він дотримувався думки, що одруження єсть справа цілком особиста, що поради сторонніх людей тут не лише зайві, але й шкідливі (не так для того, кого радять, як для того, хто радить... Пора-

диш йому одружитись, а житиме нещасливо, весь свій вік тебе буде клясти. Краще й не радити). Отже, треба було знайти важливу причину для того, щоб виїхати до іншого місця. Іншим містом мало бути те, де народилась Марфуша й де проживали її батько-мати—містечко Глухе. У Глухому, Марфуша думала, знайти підходящу жінку буде не важко.

Не відкладаючи справи, вона підкотилася до Петра Павловича, завела розмову здалека про життя, про молодість, про те, як вони побралися, про царство їм небесне, Петра Павловича родителів... Відціля течія розмови звернула до її батьків.

— Давно вже я мами не бачила,—хитаючи головою, відхнула Марфуша,—мабуть, посивіли вже...

— Не дуже й давно,—відповів Петро Павлович, що трохи менш лірично настроений був.— Два роки всього... Та й не має двох років—на спаса тільки буде. А сивіти їм уже далі нікуди і так голову наче сметаною обито...

— Два роки!—Сплеснула руками Марфуша і на її повному рум'яному обличчі, в її маленьких очах з'явилися непідроблені здивовання й жаль.— А час як швидко йде... Я думала, ще й року немає.

Вона замовкла, вичікуючи слухної хвилини, щоб далі продовжувати свій наступ. Петро Павлович сидів коло розчиненого вікна й дивився, як Льонька й Сонька, накресливши паличкою на землі кляса, стрибали на одній нозі. Льонька саме перестрибував „пекло“, а Сонька напружено стежила за ним.

— Зрадив! Зрадив!—пронизливо заверещала вона, помітивши, що Льонька став ногою на риску.— Зрадив!

Льонька меланхолійно вийшов з „пекла“.

— Ну, стрибай ти.

Сонька кинула черепок в якусь клітину кляса і приготувалась стрибати. Льонька розкопував поклади в носі.

— Не колуйся!—крикнув йому з вікна Петро Павлович таким громовим басом, що волосся на його ж голові заворушилося з переляку. З переляку зрадила й Сонька. Вона вже переходила до раю, коли разом стала на обидві ноги. Петро Павлович одвернувся од вікна.

— Дітки!—роздратовано заворушив він вухами.— Де

вони такі й беруться?! Інші діти граються по-людському, а в тебе тільки в носі колупають...

— Чого ж у мене? Вони мої такі, як і твої, а ти тільки й знаєш, що на них гримати... Другий батько подумав би про те, як їх виховати, а в нас усе на матір...

— Ну, а що ж тобі робити?

— А в мене, думаєш, роботи немає? Зранку до вечора товчешся, як отой Марко проклятий, а як упрaviшся, так рада, що лягти можна. А тут ще діти...

— Ну, то й що, було б не родити.

— Хто б говорив, Петю? Було б... Я хіба скаржуся? Боронь боже, хіба я не люблю дітей... Тільки обридає— день-крізь-день хата, корови, гиндики, діти... Льонька носа розбив, Сонька вразила ногу, Васюні треба сорочечку чисту... Знаєш, Петю, я б поїхала до мами на день-другий?!

Ах, як не любить цих скарг Петро Павлович! Він згодний зробити все, щоб не чути їх.

— Їдь, хіба я що кажу... Тільки хто ж тут хазяйнуватите?

Марфуша й це передбачила.

— А Оришка? Я дітей з собою візьму, а вона тобі і зварить і догляне.

— Ну, їдь.

Марфуша вдячно глянула на Петра Павловича. Вона зовсім не чекала, що дозвіл поїхати до матері їй вдасться так легко дістати. Правда, лишалось ще просити грошей, але це зробити було вже не так важко.

Тихін Амосович і Марфуша стали готуватися, і приготування їхнє йшло майже в одній площині.

Тихін Амосович замовив собі новий синій костюм. Саме сукно коштувало не дешево, а ще кравець заломив неймовірну суму грошей за пошиття... Тихін Амосович морщився, торгувався, а все-таки костюма довелося замовляти. Як не як, а вигляд треба мати гарний.

Марфуша також замовила собі нову сукню, сіру у синеньких смужках... Кравчиха шила її вдома у Марфуші.

Зранку помешкання сповнювалося стукотінням швацької машинки, розгубленою біготнею Марфуші і криком:

- Льонько, іди доглянь Васю!
- Паць-паць-паць-паць!
- Сонька, витри ніс!
- Тіпу-тіпу-тіп-ті-і-іп!
- Що ви кажете, Григорівно?
- Васінька, може ти вип'єш моні?

Кравчиха Григорівна, окрім Марфушиної сукні шила ще костюмчики дітям. Після довгої семейної наради вирішили шити всім однакові: синенькі штанці хлопцям і спідничку Сонці й усім білі блузки з одкидними матроськими комірцями.

— А шапочки я замовлю сам,— сказав Петро Павлович.

У неділю він забрав дітей і пішов до шапошника Перельсона знімати мірки. Від усіх останніх шапошників Пустограду Перельсон відрізнявся тим, що з неможливого матеріалу виробляв чудесні кашкети, брилики, шапки. Правда, чудесність його виробів була ілюзорна, і всі це прекрасно знали, але дешевизна приваблювала замовців, і вони замовляли собі кашкети з перелицьованого шевйоту та гвардійського сукна на мусліновій підбивці з старих блузок та спідниць. Перельсон і сам знав ціну своїх виробів.

— Без претенсій,— заявляв він,— по Сеньці й шапка... За хороші гроші і товар хороший, а у вас хіба гроші? Копійки!

У Перельсона Петро Павлович застав Тихона Амосовича. Той теж прийшов замовляти собі кашкета. Власне, не замовляти. Він приніс свій старий піджак і торгувався з Перельсоном за ціну.

— П'ятнадцять карбованців, Перельсон,— така була ціна піджакові Тихона Амосовича.

— За що?— не одриваючись від машини, спитав Перельсон.

— За піджак...

— За оцю дірку?

— Добра тобі дірка... Він мені самому двадцять п'ять вартий.

— З штанами? І скільки ви його носили? Три карбованці...

- Дайте десятку...
- Три карбованці...
- От вредний єврей!

Перельсон схопився од машинки.

— Вредний єврей? Перельсон вредний єврей! А скажіть, будь ласка, що я з вашої дірки зроблю? Ви думаєте куражки, а я думаю—нічого не думаю... Оце у вас зветься піджак? Дивіться, Петре Павловичу, оце в нього зветься піджак...

Перельсон ткнув під ніс Петрові Павловичу протертій на ліктях піджак. Петро Павлович затулив двома пальцями носа і заплющив очі, наче збирався поринати, але ріки не було й близько, просто від піджака дхнуло мішаниною тютюну і нафталіну—пересипався від молі... Льонька, Сонька і навіть найменший Васька засміялися, дивлячись на батька. Тихін Амосович вирвав у Перельсона піджак, загорнув його в газету і намірився йти.

— Він ще правий!—зірвався з місця Перельсон, що встиг уже сісти за машинку і вистрочити козирка.—З його піджака я зроблю три куражки, за куражку візьму по карбованцю двадцять, а йому заплати за всю дірку десять... Знаєте що? Даю два карбованці і вам куражку з вашого матеріалу...

Тихону Амосовичу цього тільки й треба було. Він знав ціну своєму піджакові. Він так і намірювався віддати його за два-три карбованці, але такавже натура Тихона Амосовича, що він не може не бажати більшого, коли навіть бажання це неможливе: а може вдасться? А може, Перельсон дурень і дасть не п'ятнадцять, не десять, а п'ять? Все може бути. Усе треба передбачити. Битися треба за кожну можливість... Е, та хіба ви не знаєте Тихона Амосовича?!

Петро Павлович пояснював Перельсону, яких йому шапочок треба для дітей.

— Ви б подождали мене,—повернувся він до Тихона Амосовича,—підемо разом...

Тихону Амосовичу неприємно залишатися після всього, що було в майстерні, але йому й незручно відмовити... Петро Павлович! Добре йому зараз в душі сміятися над ним, Тихоном Амосовичем... йому карбованець—раз плю-

нути, а Тихону Амосовичу... Господи, як же б'ється людина за карбованець і мусить іще боятись чужого глузування!

— Матросочки, — продовжував Петро Павлович, — з ленточками...

Перельсон кивнув головою. Він розуміє. Йому не треба пояснювати...

— І скільки здерете за все?

— Вже й здеру? Кому-кому, а вам би не слід було балакати... Ми ж таки свої люди, не посваримось.

Перельсон на хвилинку перекинув погляд на Тихона Амосовича, наче хотів сказати йому: з людьми й полюдському... От розбійник! Десять карбованців?!

Виходили з Перельсонової майстерні спочатку діти, потім Петро Павлович, а ззаду плентався Тихін Амосович.

— З неділі Марфуша до родичів їде. Сьогодні на базар ходила, хрукти купувати... Ходімте до нас, мабуть, варення свіженьке є.

Діти побігли вперед.

Тихін Амосович мовчки йшов поруч Петра Павловича. Він почував себе відданим на катування. Йому б легше було, коли б Петро Павлович одверто поглузував з його скнарости, а то говорить людина з тобою, наче нічого й не сталося, однаковим голосом, а насправді повна зневаги до тебе, прийде додому, залишиться наодинці з Марфушею і розкаже їй:

— А Тихін Амосович отакий виходить скнарий...

І вже на третій чи на п'ятий день, коли прийде Тихін Амосович у п'ятисотку грати, Марфуша не так, як завжди, дивитиметься на нього, подаючи морелевого або малинового варення, а з якоюсь ехидною усмішечкою.

— Кушайте, Тихоне Амосовичу. Ви ж чоловік нежонатий, у вас такого нема... От як оженитесь, тоді-і-і... — і вона так яхидно протягне оце „тоді“, що зразу ясно стане, що вона думає. Ого! Що б же їй іще думати, як не те, що в Тихона Амосовича й після одружіння не буде ні морелевого, ні малинового, ні вишневого варення, бо ж Тихін Амосович скнарий... Хі-хі!

Та коли б тільки це! Коли б тільки Петро Павлович та Марфуша. Про це знає й Микола Григорович, отой „козак“ у білих штанях... Той просто першого чи п'ятнадцятого, запрошуючи в „Баварію“, прогремить:

— Вип'ємо дюжину, козаче? Чи ти в ощадну касу понесеш? Ко-озак! Пішли, Федько?!

Отакими думками терзаючись, Тихін Амосович ішов і не чув, що казав йому Петро Павлович. Дивна натура була в Тихона Амосовича. Його внутрішній психічний стан моментально відбивався в нього не на обличчі—на краватці... Був він у прекрасному рівному, бадьорому настрої—краватка лежала рівно на вишиваній сорочці, наче пришита до неї; настроїй підвищувався—Тихону Амосовичу ставало весело—краватка, якимсь майже непомітним зломом виказувала цю зміну в його настрої; так само, як в інших барометром настрою буває кашкет, так у нього цим барометром була краватка, і тепер вона висіла безсило, охляло, наче не її так старанно вив'язано було зранку і приколото до сорочки... Тепер і шпилька десь зникла, краватка теліпалася двома сумними хвостиками, символічно змальовуючи розбрат, що панував у його думках.

Дві цеглини поставлено біля ганку. Між цеглинами палають дрова. На цеглинах стоїть мідяниця, а в ній булькоче, кипить вишневе варення... Дим і пара за вітром летять у вікна. Марфуша сидить на низенькому стільчику й ложечкою знімає рожеву пінку з варення на блюдечко. Льонька, Сонька й Вася, що вже прибігли додому, з крайцями хліба очікують на ту пінку і кричать, коли одному достається швидше, ніж іншим. Марфуша на них не зважає. Її улюбленець—Льонька й Льоньці першому. Потім уже Васі, бо він батьківський улюбленець, а Соньці—на останнє, бо вона не є нічиєю улюбленкою.

— Здрастуйте, Марфушо!—Вітається Тихін Амосович, а Петро Павлович підхоплює Васю на руки і цілує його в забруджену липкою піною вишневого варення щічку.

— Здрастуйте, Тихоне Амосовичу... Сідайте. Як поживаєте?

Тихін Амосович сідає на ганку й відповідає.

— Живемо, спасибі, нічого собі.

Йому приємно розмовляти з Марфушею. Між ними двома таємниця. Це надає якогось особливого обарвлення їхнім взаєминам. Інтимности, начебто. Правда, ще приємніше було б, коли б Петро Павлович не був свідком торгування в майстерні Перельсона. Він неодмінно розповідь про це Марфуші...

— А я цими днями в Глухе їду...—наче нехотя, кидає Марфуша.

О! Між ними відчувається нікому непомітна близькість. Тихін Амосович у тембрі її голосу, у виразі її обличчя відчуває намірену байдужість... Так і треба. Це від того, що йому не байдуже знати куди вона їде. Вона натиснула на Глухе, значить його дружина буде з Глухого... Чого ж? Хай буде з Глухого, аби до душі прийшлася.

— Надовго?

— Та на тиждень, може, а може й менше,—відповідає Марфуша й кидає погляд на Тихона Амосовича. Погляд цей мусить значити: „А може й на більше. Все залежить від обставин, тільки ви не сумлівайтесь—все буде гаразд, я для вас постараюсь“.

— Щасливої вам дороги,—каже Тихін Амосович і в думці додає:—„хай вам бог щастить“,—а Марфуша цю думку відчуває.

— От що я вас хотіла просити, Тихоне Амосовичу,—каже вона,—моему Петі тут скучно самому буде, так ви в нас ночуйте...—Петро Павлович прислухається. Починається стара історія... Марфуша боїться його самого залишити. Ревнує! Та ще й Орина весь час буде в хаті... Навіть до Орини ревнує! От жінщина так жінщина, вона ладна ревнувати його й до своєї старої спідниці... Нічого, Марфуша, якось обдуримо тебе, коли схочемо,—думає Петро Павлович і приєднується до Марфушиного прохання.

— А справді, Тихоне Амосовичу? Га? Ми з вами тут по-холостяцькому... Хай вона там собі до мами їде, а ми дівчат у хату й пошла гулять! Га? Ха-ха-ха!

— Хе-хе-хе,—піддакує Тихін Амосович.—А коли ж ви їдете, Марфуша?

— Мабуть, у середу... Петро Павловичу, а шапочки?

— Замовив,—кидає Петро Павлович. Він грається з Васею.—На вівторок на вечір будуть готові... Ах, ти ж карапуз! Ах, ти ж бутуз, ах, ти ж... Ах, ти ж...—Петро Павлович захоплено шукає ще слова, щоб закінчувалось на „уз“, нарешті, випалює.—Ах, ти ж... жировий туз!—і сам задоволено сміється...

— Ну, і скільки з тебе зідрали?

— Я ще не торгувався...—вдавано спокійно відповідає Петро Павлович. Він знає, що може ховатися за таким запитанням.

— І так завжди,—вже до Тихона Амосовича звертається Марфуша.—Ніколи не умовиться, а як зроблять роботу, деруть з нього, скільки схочуть... Людські чоловіки торгуються за копійку, а йому все ні по чому...

Тихін Амосович остаточно задоволений. Йому нічого боятися втратити свою заласність в очах Марфуші. Вона не вбачить в його вчинкові скнарости. Та й Петро Павлович тепер уже, напевне, нічого про це не розказуватиме.

— Ну, й хай собі людські торгуються, а я знаю, з ким діло маю—з мене Перельсон не здерє... Правда, Васю? Кажі!

— Плавда,—каже Вася і підскакує на батьківських колінах.—Не зделе...

На цей раз сміється навіть Марфуша.

VII

Обідав Тихін Амосович у Петра Павловича, після обіду пив чай і грав у п'ятисотку. Потому пішов до себе. Уже вечоріло. Газета лежала на столі, принесли, як його не було. Він розгорнув її, пробіг очима по шпальтах і, згорнувши, поклав знову на стіл. У номері не було фейлетона Остапа Вишні, а починати з чогось іншого читати не хотілося. Зайшла Тетяна Гаврилівна, стала біля дверей і сказала:

— А ви мені сьогодні знов таки снилися... Будто вже десять годин, а ви на роботу не йдете... Я й заходю до вас, і-і-і, господи боже мій!—А ви лежите на ліжкові і горло в вас перерізане, а кров, кров так і ллється, ллється, ллється...

Тихін Амосович зіскочив з місця.

— І завжди вам чорт батька зна які дурацькі сни верзуться!

— Чого ж?—образилася Тетяна Гаврилівна.—І зовсім не дурацькі... А кров—це прибавленіє сімейства.

— Тьфу,—плюнув Тихін Амосович і вибіг з хати.

І завжди так. Який би не був гарний настрій, Тетяна Гаврилівна зіпсує його своїми снами. Кожної ночі їй щонебудь сниться. Як не те, так інше. Як не Тихона Амосовича ріжуть, так Тихін Амосович когось ріже... Навіжена якась... Ходячий сон! У неї в хаті на столику під образами лежить євангеліє і „сонник“: євангеліє читає ввечері, а „сонник“ зранку, от воно в голові й плутається.

Тихін Амосович пішов ходити по місту. Шумних вулиць він не любив, так і пішов провулками та заковулками—аби ходити... Не дуже часто, але траплялося часом, що йому хотілося бути десь самому, одлюдно, думати свої думки, обмірковувати свої справи... І так чи інак, навіть коли б не Тетяна Гаврилівна із своїм сном, він пішов би сьогодні блукати завулками... Злість на Тетяну Гаврилівну минала. Ішов, не поспішаючи, між двома рядами низеньких будиночків, обнесених парканами, мимоволі зазірав у розчинені вікна, бачив в одному велика сім'я сиділа за столом, а може й гості, сиділи й розмовляли, сміялися... У другому будинку над вікном схилилася дівчина і дивилася на дорогу... Дорога погасала—сонячні відблиски бігли на захід і впали за обрій наздогін сонцю... Дівчина дивилася на дорогу... До вікна підійшов сивий старик і став щось казати дівчині.

— Мабуть, батько, — подумав Тихін Амосович, проходячи мимо, і ще подумав, що й він буде стариком і може так само біля вікна розмовлятиме з своєю дочкою...

Стомився. Сів біля воріт веселого будиночку на стовпчику відпочити. Посидів кілька хвилин і хотів іти вже далі. Підвівся, подивився знов на веселий будиночок, що так упав у вічі,—на розі табличка і білим напис: „Закопанська вулиця, буд. Роговенкової“.

Отут живе Орина.

Зразу ж прийшов до пам'яті ліс, краскою взялося

обличчя і, посміхаючись одними губами, Тихін Амосович зайшов у двір. Орина зустріла його від несподіванки зніяковівши, але, видно було, зраділа і від радості розгубилась, не знала, як його прийняти, де посадити. В неї тремтіли від хвилювання руки і голос звучав неприємно натягнуто.

— Ви не турбуйтеся, Орино, — сказав Тихін Амосович, — я на хвилинку... Зайшов, гуляючи.

— Уже й на хвилинку! Сідайте, я вас так швидко не відпущу. Може, чаю вип'єте? — І, не чекаючи відповіді вийшла з хати наставляти самовара.

Тихін Амосович залишився насамоті. Він роздивлявся на Оринину кімнату і дивувався, як усе в ній було на своєму місці. Речей було небагато. Стояло в кутку ліжко, вкрите червоною, ватяною ковдрою, над ліжком висіла олеографія „Авраам омиває ноги трьом ангелам“ (три анголи з великими гусячими крилами за спиною сиділи під деревом, а Авраам мив одному ліву ногу з емалірованої миски і зазірав у вічі. Аврамова дружина Сара виглядала з дверей). На підлозі біля ліжка лежала зшита з різнокольорових шматочків простілка, стіл стояв біля вікна, вікно було заставлено квітками в глиняних горщечках, обгорнутих кольоровим папером, ще один стіл стояв у кутку, накритий ветхою скатіркою. З-під нього видно було якісь кошики й коробки. На стінах, крім олеографії із Авраамом, висіли ще малюнки, в більшості вирізані з різних ілюстрованих журналів. Образів у кімнаті не було. Натомість у кутку висів пучок сухих трав і квітів... Все це було в надзвичайному порядку і пасувало одне до одного. І так само, як з пісні не можна викинути слова, щоб не порушити її змістової й ритмічної цілості, так само й тут, здавалося, треба було зняти зі стіни „Авраама“ або горщечок з квітами з вікна, щоб кімната разом спорожніла.

Зайшла Орина. Вона вже помітно заспокоїлась і говорила рівним глибоким голосом:

— От і моя хата гостей діждалася... Чого ж ви картуза в руках держите? Давайте його сюди.

Тихін Амосович намагався не дивитися їй в очі. Він

уже жалкував, що зайшов до неї, було трохи неприємно і вже не хотів, як перед хвірткою, а боявся повторення близькості.

— Чого ж ви мовчите? От гість! Може, лампу запалити? Тихін Амосович замахав руками.

— Не треба, не треба... Дуже прохаю! От якби вікно одчинити, душно в вас...

Орина підійшла одчиняти вікно.

— Дуже мабуть вам скучно,—сказала вона,—коли до мене рішились прийти. До мене ніхто не приходить...

— Чого ж? Не скучно... А хіба ви не така, як усі?

Тихін Амосович думав про те, що Орина не дурна і розуміє своє становище і його становище й від того йому було ніяково. Він би краще мав справу з дурненькою якоюсь, а ця розуміла кожний його крок, кожне несказане слово, кожне невисловлене бажання.

— Любите хіба поночі сидіти? — раптово сказала Орина,—чи, може, зо мною тільки так? Неприємне в мене обличчя... Я сама на себе в дзеркало дивитися не люблю... В мене й дзеркала через те немає.

Тихін Амосович ще раніше помітив це. Але тепер йому було байдуже. Він образився.

— Я піду, Орино, коли ви так зо мною говоритимете,—підвівся Тихін Амосович.

— Сідайте. Нікуди ви не підете. Я знаю.

Дійсно, Тихін Амосович і не збирався уходити. Він навіть злякався, коли сказав про це. Орина вийшла і вернулася з самоваром.

— Будемо чаювати. Скидайте піджака, Тихоне Амосовичу. Чого? Скидайте, будьте як у себе дома. Вам краще буде і мені приємніше... Ви як любите: в прикуску чи так?

— Все одно, Орино...

— Якби все одно, так лазили б у вікно, а то в двері ходять, Тихоне Амосовичу!—І Орина поклала йому в склянку дві грудочки цукру, налила чаю собі і сіла близько Тихона Амосовича. Він колотив ложечкою у склянці й мовчав. Було темно. Співав самовар і в піддувалі тліло кілька вуглинок.

— Тихоне Амосовичу,—майже прошепотіла Орина,—

ви людиною будьте... Ви не бійтеся, я розумію, я вас не хочу зв'язати... Я по-людському. Тільки скажете слово і я забуду—не підйду до вас і близько, тільки ви не обманюйте мене і сами не бійтеся... Тихоне Амосовичу!— з благанням тихенько крикнула вона, бо Тихін Амосович все ще мовчав і колотив ложечкою чай у склянці.

Орина встала, пройшлася по кімнаті і вернулася до столу.

— Тихоне, я ж знаю, чого ви прийшли...

Вона наступила йому на ногу й притиснула. Тихін Амосович скрикнув од болю. Орина нахилилася до його обличчя, гарячими сухими губами найшла його губи і не поцілувала — зубами вгризлася. Тихін Амосович, важко дишучи, відштовхнув її.

— Божевільна баба! — прошипів він і став у темряві шукати свого кашкета.

— Ось він, — якось тихо й несподівано спокійно підійшла до нього Орина. — Йдете? — І раптом засміялася, наче впала з столу склянка і розколота покотилася по підлозі. — Не підете! Ха-ха!..

Тихін Амосович кинув кашкет і з злістю схопив її за руку.

Тетяна Гаврилівна відклала на бік євангеліє, зсунула окуляри на лоба й подивилася на годинника. Було вже більше одинацяти.

— Загулявся мій Тихін Амосович, — подумала вона, встала, зняла окуляри зовсім і підійшла до годинника, підтягнувши гирки, випила води й стала перед образами молитись. Молилася довго, ставала навколішки, христилася дрібненьким квапливим хрестом, наче намагалася найбільше поклонів ударити. Образами було заставлено увесь куток і впродовж усю стіну над ліжком. Були нові, свіжого письма, ще блищали лаком; були й давніші, писані на товстих дошках, без оправ, без риз — засиджені мухами; були, нарешті, зовсім древні, почорніли густо, так, що лише рука або чоло виднілося з-під товстого шару мушиного посліду. Тетяна Гаврилівна поклала останній хрест, востаннє вклонилася, зідхнула і встала з колін. Тихона Амосовича все не було. Вона взяла єван-

геліє і поклала на столик перед образами, поправила поплавець у лямпадці, підлила оливки і, замість євангелія, взяла з столика сонника. Розкрила „на випадок“, випало на сторінці тридцять п'ятій: „Коли сниться кавунове лушпиння і лушпиння дині, бути неприємності невеликій, але коли між лушпинням побачите усі сні не надкусану скибку кавуна чи дині—ваше щастя: маленька неприємність закінчиться для вас радісно“. Тетяна Гаврилівна подумала над кавуновим лушпинням, прислухалася,—здалося, що Тихін Амосович стукає у вікно, але нічого не чути було. Тоді вона закрила сонник, поклала його собі під подушку і стала швидко роздягатись. За хвилинку вона вже погасила лямпу і ворочалася в ліжку. Їй здавалось, що вона й не почала дрімати, коли почувся знайомий стук двома пальцями у віконце. Накинула на плечі ковдру й пішла відчиняти.

— Це ви, Тихоне Амосовичу?—запитала, не одчиняючи дверей.

— Я, Тетяно Гаврилівно...

Тетяна Гаврилівна одчинила двері—в темні сінця впало передранкове сіре світло.

— Та воно й світ уже!—скрикнула вона.—Де ж це ви були, Тихоне Амосовичу?

— Загулявся з товаришами,—стомлено відповів Тихін Амосович,—ви не лягайте, я тільки переодягнуся, бо вже на роботу пора йти, дайте чогонебудь поїсти...

— Зараз, зараз... Тільки ви поодчиняйте віконниці.

Тихін Амосович пішов відчиняти віконниці, а коли повернувся до помешкання, Тетяна Гаврилівна була вже одягнена і ставила йому на стіл холодну вечерю. Тихін Амосович умився і сів до столу їсти.

— Оце так загулявся!—похитала головою Тетяна Гаврилівна.—Як ви й на роботі стоятимете? А мені оце сон снився... Ціла купа кавунового лушпиння, а я риюся в ньому й шукаю, може де ціла скибка знайдеться. Так і не знайшла... Мабуть, буде невелика неприємність.

Тихін Амосович нічого їй не відповів, і вона вийшла з кімнати.

У передсвітанковій тиші густо й гулко прозвучав гудок шістнадцятого млина, а коли обірвався, стало чути тонкий

і в'їдливі гудок четвертого. Тихін Амосович уже брав у руки кошика, наготовленого Тетяною Гаврилівною ще з вечора, і виходив із хати. Тетяна Гаврилівна замкнула за ним двері, позіхнула, перехристила рота і пішла досипати...

VIII

Сонце припікає. Прибита порохом дорога стомлено впала, і будинки стоять обабіч, ніби здивовані — лежить дорога. Пантелеймон Капитонович Похитун п'є воду прямо з чайника і чайник знову ставляє у переріз із льодом. де стоять пляшки квасу, ситра й пива. У крамниці напівтемно. Підлогу полито водою і всипано жовтою ірсою. Віконниці причинено, і таємничими гронами здаються кільця ковбаси, в'язки бубликів та сухої тарані над прилавком. За прилавком амбражурами шухляд націлюються в покупця штандари повні яшних, перлових, гречаних круп, пшона, цукру та соли. Полутарки з оселедцями стоять перед прилавком. Одну стіну завішано хомутами, наритниками, вшивальниками, під другою стоять бочки з гасом, олією. „Універмаг“. А Пантелеймон Капитонович, стоячи за прилавком, чи там важучи покупцеві на три копійки соли або пшона на гривеник, зідхає. Як не як, хоч і невеликим купцем він був, а ця крамничка в порівнянні з минулим, — ніщо. Все є. Сіль є, цукор є, дьоготь, олія, бублики, цукерки у бляшаних банках — все. Тільки всього в кільканадцять та ще стільки разів менше, ніж колись. Не розуміють люди власної вигоди! Не дають і вгору глянути. Може збився хто на якогось карбованця, вклав у справу, пішло все на лад. Ні ж — таки побачили, росте чоловік, зразу на нього податок — і знову, виходить, при копійках і знову починай тієї самої... Чи не краще було б допустити? Хай розвиває людина справу! Чим багатша була б і податку більше брали б, бо на мілкоту надія мала. У нього раз узяв, він і закрився. А в більшого хоч бери, хоч не бери, так усе грошей вистачить. У нього обороти. Хоч, правда, і з оборотами важко. Кругом давлять. Розказують, у Прилуці один докрамарювався. Збожеволів од податків. Олійними фарбами торгував. Не абиякі гроші були. Тепер сидить біля столу, головою на руки сперся і сам до себе промовляє, вголос думає:

— Фарби й олії в мене на сімнадцять тисяч. Як продам, уторгую тридцять чотири. А податку тридцять п'ять. Правда, власть у нас бідна, треба допомогти. Та де ж я ту тридцять п'яту тисячу візьму?

Жінка плаче, діти плачуть, а він усе тієї:

— Фарби у мене на сімнадцять тисяч...

А фарби вже давно немає, з торгів продали.

Ясні, голубі очі Пантелеймона Капитоновича тьмяються, брови збігаються хмуро, усмішка біжить від очей, губиться в густих вусах, у довгій білій бороді. Йому теж не легко. Оце три тисячі вніс, а там хто його знає як буде. Робиш, робиш, та все на когось. На себе копійки витратити боїшся. Покупців немає.

Пантелеймон Капитонович виходить з-за прилавку і стає на дверях. Його широка постать заслоняє їх. Здається, міцний сосновий причілок вгинається під його залізним плечем. Юрчик щось забарився. Такий тобі розбишака: пошлеш його кудись по справі на хвилинку, а він годину цілу десь гасає. От і зараз: послав його додому однести круп, а він наче у воду впав. Мабуть, крупу по дорозі розсипав та на очі з'явитись боїться. Не йому, не Пантелеймону Капитоновичу. Його Юрчик не боїться. Дружині його Ангеліні Любомирівні, або просто, по-містечковому, Похитунші. У дому вона верховодить. Пантелеймон Капитонович лише слухняний виконавець її волі. Йому б десь із голубами вожатись, а Ангеліна голубів з двору звела. Іншого тобі заняття, каже, немає... Яке ж може бути інше занятіє. Сторчи тут у крамниці цілісінький день, заробляй і знов таки ж не для себе, а для кого вам відомо. Зовнішністю Ангеліна Любомирівна проти нього ніщо, червяк. Він статний, широкоплечий, лицем, як апостол, а руки в нього, як у биндюжника. Вона ж підстаркувата дзига, як дівча проти нього. Обличчя гостре, пташине. Язик довгий—усе з рота вискакує, через те й говорить не перестаючи. Не говорить—шипить.

Ну як тут Юрчиківі її не боятись, коли сам Пантелеймон Капитонович перед нею тремтить, хоч і склав їй дражливе ім'я—Д'яволина Лицемірівна.

Немає Юрчика. Та Пантелеймон Капитонович не лише його й чекає. Одержав листівку від дочки—мусить сьо-

годні приїхати. Ангеліні не сказав. Хоче сюрпризом. Він таки любить її, хоч яка вона не єсть. Витягає з жилетки кишенькового годинника — вже ніби недовго й чекати. Знову заходить у крамницю, п'є воду з чайника і, повертаючись до дверей, бачить, як Юрчик біжить вулицею.

— Кажали тітка, щоб дали тарані нестіко штук, до борщу...

— Візьми там... Стій! Куди ж ти біжиш?—Дивиться Пантелеймон Капитонович на годинник.

Юрчик прикипає до місця. Стоїть хвилинку, потім починає хвилюватись.

— Так же ж лятимуться, що довго...

— Мовчи, дурню!

Юрчик мовчить.

З-за повороту у вулицю в'їджає підвода. Візник сидить над двома кошовками. Ззаду труситься, наче м'ячі в лантусі, рихле тіло Марфуші.

— Тепер біжи додому, — чомусь пошепки каже до Юрчика Пантелеймон Капитонович, — кажи гості їдуть.

— Хто?—так само пошепки запитує Юрчик.

— Гості! От хто... Марш!

Юрчик уже мчить вулицею.

Юрчик доводився далеким родичем Пантелеймонові Капитоновичу. Коли три роки тому померла Юрчикова мати, Пантелеймон Капитонович забрав його до себе. У нього з Ангеліною дітей, крім Марфуші, не було. Жили одлюдно, а зайва людина в хаті — все-таки веселіше. Батька сеого Юрчик не пам'ятав. Хто знає, може й не було в Юрчика батька. Відколи пам'ятав себе — завжди жили в матір'ю по людях. Мати у наймах робила. І от яке життя було — нужденне, важке, а Юрчик виріс веселим хлопчиком. Йому чотирнадцять років. Він тонкий, в'юнкий, як лозинка. У нього русява голова динькою, веселий носик угору кирпичкою, а голубі широкі очі подорослому насмішкувато дивляться на світ білий чи то злякано темніють, ніби дивляться в себе.

Йому б зовсім добре жилося. Пантелеймон Капитонович ставився до нього не зле, навпаки, з якоюсь грубою любов'ю. Іноді — це коли настрої добрий — починав

говорити з ним про своє життя, замріяно розповідати про минуле. Там чи цікаво, чи не цікаво — тільки все ж це краще, ніж слухати сичання Ангеліни Любомирівни.

Похитунша з раннього світання до пізнього смеркання не зачиняла свого великого тонкогубого рта. Говорила вона зі швидкістю неймовірною, а мислила ще швидше, тому думки випереджали одна одну й спліталися чудними реченнями без крапок.

На її ім'я Похитун орендував у міськгоспа своє колишне подвір'я. Будинок стояв глибоко у дворі, розподіляючи двір на дві нерівних половини. Меншу половину за будинком займав густий садок, на більшій — до вулиці — зарослій веселою яркою травою, паслося троє білих кізок, і чорний бородатий цап уперто намагався рогами звалити собачу халабуду. У халабуді на довгому мідному ланцюзі дрімав великий рябий пес, що мав двоє імен: офіційне — Чекан і неофіційне — Чека.

Чорний цап з розгону вдаряв рогами в дошки Чеканової халабуди. Чекан спочатку гарчав, не підводячи голови, тільки розумним оком позираючи, потім люто кидався на цапа. Йому рідко вдавалося покарати свого ворога — цап встигав відбігти. Відбігши, він ставав за крок від Чеканової морди і, хитаючи дурною бородатою головою, глузливо дивився на розлютованого собаку. На ніч Чекана спускали з ланцюга, і тоді чорта з два чи хто наважився б перелізти через високий, втиканий гострими цвяхами паркан, чи пролізти під ворітьми. Чекан хапав кожного за ноги, звалював і хрипким довгим брехом викликав хазяїна.

З криком — „гості їдуть!“ — Юрчик кулею влетів у хату.

Ангеліна Любомирівна збентежено стала добиватись, хто саме, але Юрчик уперто торочив своє — „не знаю“. Тоді вона нашвидку розгублено схопилася прибирати помешкання.

Вихопила з Юрчикових рук тараню й невідомо для чого поклала їх під подушку на ліжку. Переставила на столі глиняну попільничку, обсмикнула на собі спідницю, кинулася в кухню винести помийницю і на дверях зіткнулася з Марфушею.

Марфуша держала за ручки Льоньку й Соньку, а стомлений Васька сидів на руках у щасливого діда, бородате обличчя котрого виглядало з-за Марфушиного плеча.

— Марфушо!—радісно простогнала Похитунша, кидаючись до дочки. Та нагнулась, щоб поцілувати матір.

— Цілуйте бабусю,—сказала потім до дітей і взяла з рук у Пантелеймона Капитоновича Васю.

Пантелеймон Капитонович вийшов з хати і стежив, як візник знімав з підводи кошики та ставив їх біля порогу.

— Ого, скільки всячини привезла Марфуша,—посміхнувся він.

У ту ж мить надвір вибіг Юрчик.

— Кличуть у хату...

— Зараз,—відповів Пантелеймон Капитонович і став розплачуватись із візником.

ІХ

Тихін Амосович ішов на роботу. З Марфушиного від'їзду в його життя вдерлася тривога. Він уже не міг спокійно читати газети, довго не засипав увечері: все думав про ту зміну, що мусила статись. Усі три роки, чекаючи цих хвилин, він ні разу не подумав, якими схвилюваними вони будуть, яке солодке буде це хвилювання. Ще коли мусила була приїхати Марфуша і привезти йому наречену, а вже ранком, прокинувшись, Тихін Амосович підходив до люстра, вдивлявся в риси власного обличчя, розправляв вуса і підморгував своєму образу.

— Хоч мені й сорок, а я ще мужчина бравий,—тішив він себе думкою. І тому, що ця думка була приємною, вона не виходила з голови.

— У нас порода міцна. Батько дев'яносто з лишнім прожив, а я менш як на шістдесят не согласний...

Такий оптимізм у нього з'явився теж не так давно. Раніше боявся смерті і думав, що смерть тільки про нього й пам'ятає, як кішка з мишею, грається з ним, а тепер перед її обличчям таким тобі півником! Півником... Хе-хе!

— Дітей у мене буде п'ятеро... Правда, розход на них великий, зате й утіхи...

Десь уже зійшло сонце, а вулиці, ще повні вщерть нічної тиші, стояли тихі. Тремтіли дерева, зважнілі од роси й від пороху, що осів ще вчора на листях.

Біля воріт млина стояв Федя і ще робітники. Федя попрохав у нього махорки на цигарку і сповістив новину.

— А Бондаренкова в комсомол записалася...

— Яка така Бондаренкова?

— Ніби не знаєте? Маруська... Лантухи латає під вінбарем... Учора ми її затвердили.

До Феді ставилися по-різному різні. Одні не любили його за безпринциповість, за підлабузнювання до всіх, хто мав хоч якусь силу. Інші—просто тому, що був чужий і до комсомолу прийшов через виробництво нещодавно. Таким важко було поєднати Федю комсомольця, робітника та його батьків, дрібних бакалійщиків. Треті Федю обожнювали. З ним можна було „терти бузу“ яку і як завгодно. Можна було сидіти на зборах комосередку і під його проводом тероризувати доповідача, що-п'ять хвилин надсилаючи записки з проханням: „Кінчайте швидше! Надоїло“... Можна було, коли збори закінчувалися й усі співали Інтернаціонала, тягнути якусь нісенітницю на взіреть:

Никто не даст вам избавленья...

Чем дальше в лес, тем больше дров...

Можна було на якихнебудь виборах після засідання комфракції висунути кандидатуру якогось компрометованого товариша, якого ні партосередок, ні комсомол, ні робітники не хочуть вибирати, і кричати, виступати кожному по тричі, старанно підтримувати один одного, щоб викликати шум, сварку, незадоволення й потім хвалитися:

— А весело було сьогодні на зборах... Молодця, хлопці!

Багато дечого веселого можна було зробити в товаристві Феді Ватулі.

Колись, до революції, Федя не працював би на млині. Навряд чи взагалі працював би він. Батько мав крамницю, Федя вчився в гімназії, ішов першим учнем. Можна було сподіватись, що перед ним простелеться легкий шлях до великої кар'єри—закінчив би Федя гімназію, вчився б

в університеті, був би чи лікарем, чи адвокатом, чи інженером навіть... Так мріялося його батькові, так снилося його матері і, зрештою, революція, як і багатьом, не дала й цієї мрії здійснитись. У дев'ятнадцятому році гімназію закрили, до двадцять третього Федя бігав до вчителів (ну, якої науки у тій трудовій наберешся? Псують дітей!). Жовтіли у маминій скрині акуратні „четверті“ з круглими пузатими п'яторками з усіх дисциплін і кокетливою граційною четвіркою за малювання. У двадцять третьому році надії на реставрацію покинули бідну голову Фединоного батька, та й синок уже підріс. Було синові сімнадцять років і—після довгих балачок уночі, в ліжку лежачи,—дано було Феді чітку директиву: „Годі бити байдики... Ти вже не маленький! Інші он влаштовуються, працюють, а ти на нашій шії... А які тепер заробітки? Сам знаєш... Тепер, синку, як не зігнешся, не скрутишся, нічого з тебе не буде, ніхто не допоможе тобі. Гнись, крутись, лізь—може, й доб'єшся свого“...

І Федя добився. Власне, не „добився“, а лише „вліз“. Проте, він не цілком і повністю виконував батьківську директиву. Він гнувся де слід, а часом стояв рівно й гордо із свідомістю власної гідності.

Після того, як Губка, секретар комсомолу, викликав Ватулю і говорив з ним цілу годину про незаплямоване ім'я комсомолу та про поведінку його, Ватулі, в зв'язку з цим, Ватуля йшов додому з порожньою головою і легким серцем. Що йому Губка і що він Губці? Губчині слова не справили ніякогісінького вражіння, не те щоб вплинути. Та й говорив Губка, дивлячись мимо його голови, щоб не зустрітися поглядами. Говорив, натягуючи на себе машкару офіційності й строгости.

— Знаємо ми їм ціну,—посміхався, ідучи додому, Федя,—і вони такі ж самісінькі, однакові... Кричать про одне, а роблять друге. Правою рукою христяться, а лівою в кешені дулю крутять. Хоч би й Губка. Губка теж не святий—сам зо мною товаришує... І дурний, як бирка. Йому б не секретарем осередку бути, а свинопасом. Три дні як писати вивчився... Каже мені: „Ти, Федьку, хороший хлопець, а комсомолец з тебе юрендовий, зразу

видно, що батько лавушник"... А як лавушник, то й що? Що з того, що лавушник? Я тут при чому? А якби батько розбійник був, то я відповідати мушу? Правда, дрібнобуржуазного походження, так завдання ж комсомолу мене переробити, перевиховати... А то, каже: „Ще трохи—і ми тебе за твої штуки з комсомолу попремо“. Єрунда, виходить...

Так він відповідав Губці:

— Хороший хлопець, кажеш, а комсомолец поганий?.. Тут щось не так! Або ж і комсомолец добрий, або ж і хлопець поганий... Тут одного з двох треба вибирати. Та ти, Губко, сам знаєш, який я хлопець... Поганий хлопець? А ти що зо мною товаришуєш? Значить, не кращий за мене? А тобі ніхто нічого не каже, нікуди не викликає.

Губка почервонів.

— Ти, товаришу Ватуля, особисті наші справи кинь. Я перед тобою—секретар осередку, про діло кажу... Чув? Можу й повторити. А то, що товаришую, ще нічого не значить. Може, мені треба з тобою товаришувати! Ти ж учений, а я малограмотний, от я й товаришую з тобою, використовую тебе—оце й усе наше товаришування...

Це правда.

І, пригадавши ці слова Губчині, Ватуля замислився.

— Баста,—промовив він сам до себе.—Я мушу виправитись, я мушу стати комсомольцем „на ять“, щоб нічого мені не можна було закинути. До лихої години всі викрутаси—цим я нічого не доб'юся. Це не розклад організації, це—саморозклад. Так-так, саморозклад! Тобто, бажачучи розкласти їх, я сам розкладаюсь... Зрештою чого я можу досягти, я, такий, як зараз я єсть? Нічого, мабуть. Напевно нічого... Треба йти вгору, треба захопити арену впливу: от секретар осередку може вплинути на осередок. У масі розвинута авторитарність ієрархічно—чим я вище стоятиму, тим більше поле впливу відкриватиметься для мене. Обертати їхні сили на слугування собі. Баста! А покищо знов згинатись... Зігнемось, товаришу Губко, зігнемось для того, щоб вас зігнути. Використовуй мої знання для того, щоб я тебе використав,—нічого, Губко, ми розрахуємось!

Федя був уже зовсім розледачів, цілими вечорами гуляв з товаришами по головній вулиці та чіплявся до дівчат, забувши про свої зошити та підручники. Після ж розмови з Губкою він уперше ввечері не вийшов гуляти, а відшукав книжки і сів за читання. Кількамісячна перерва в заняттях відбилася на ньому. Важче було за-своювати читане. Часом зупинявся над якимсь простим звичайним словом у контексті і думав, що воно значить, який зміст цього слова? За умовним графічним визначенням ховалося розуміння кількості, якості чи ваги, реальне чи абстрактне, і треба було бачити не просто літери, а те, що ховалося за ними. Треба було напружуватись, робити зусилля для того, щоб у реченні розуміти не окремі слова, а змість цілого речіння.

Старий Ватуля, занепокоєний, говорив дружині:

— Прогадали... Хто б таки міг подумати? Око в мене вірне, а тут підвело... Образно, Степанівно, голівне, що сина не вгадав... Розпаскудився хлопець. Вчора кажу йому: „Ти б, Федю, дрівець наколов. Сили в мене не стає щодня колоти“. „Нічого,— каже,— наколете, у мене робота є“. Бреше! Яка там робота. І в комсомолі він нічого не робить і вдома. Так і прохарцизує вік ледащо!!!

Ганна Степанівна мовчала. Чоловікові слова були її словами. Його думки вона передумувала вже не однією нічю, лежачи й не заплющуючи очей.

— Помилка,—тимчасом продовжував Ватуля,—помілились. Од нас одстав, до них не пристав. Не може ж бути, щоб Федя такий, як вони. Десь посередині—ні в сих, ні в тих...

Ганна Степанівна запалила лямпу—враз чорними квадратами вечора глянули вікна, усміхнулося люстро на стіні до старого Ватулі: в люстрі старий Ватуля сам до себе усміхається скорботно, худий, жовтолиций, зламами здивовання і незрозумілості підняті брови.

— Вчитися вони його не пошлють: якби думали послати, послали б давно. Кажуть, що у них він на замітку взятий—комсомолец з нього нікудишній...

— Тепер вільно всім учитися. Сказав би йому, що

дамо грошей, хай їде до Харкова, кине комсомол, все одно користи з нього немає, а час дорогий.

— І то правда... Він ще не приходив сьогодні?

— Ні, прийшов. Замкнувся в себе й не виходив. Обідати, казав, не хоче.

Ватуля пішов до синовій кімнати, став біля дверей, подумав, узявшись за ручку— що він там робить. Стукнув тихенько. Не відповідає. Тоді потяг до себе двері—одчинені. Федя сидів біля столу, випишував щось у зошит з книжки, голови не підняв навіть, не чув. Ватуля так само тихо причинив двері.

— Занімається,—сповістив він Ганну Степанівну й зідхнув.

Вона теж зідхнула.

— Я піду, мабуть, за ворота,—казав Ватуля.

Ганна Степанівна нічого не відповіла, подивилася вслід і, вгортаючись у легку шаль, пішла до спочивальні. Там відчинила скриню, знайшла Федіні поживклі „четверті“ і довго дивилася на відмітки... Зідхала.

Х

Біля винбарів стояли підводи, вісовщик сперечався з селянами, сірий порох кружляв непомітно в повітрі, і чути було, як трусилися розсіва і чужкав двигун у машиновому відділі. За винбарем на річці кричала дівтора. Зграйка горобців кружляла біля дверей винбарю, сполохано розлітаючись щоразу від сердитого „кша!“ приюмщиків.

Марія була висока, ставна дівчина, з русою косою по пояс і з сірими очима на трохи блідому обличчі. Бистрими пальцями вона тримала в руках голку і, щось тихо наспівуючи, зашивала парусового лантуха.

— Шнеш?—підійшов і, заклавши руки в кешеню, зупинився Федя.

Злякані очі Марії впали на обличчя Феді і знову скотилися на шитво. Навмисно байдуже Марія протягла:

— А так... Шию! Що ж мені ще робити?

Федя постояв, подивився на її руки, на білу зігнуту шию і, не знаючи, що далі казати, запалив цигарку. Потім відійшов, кинувши:

— І то діло, ший...

Такою от була їхня перша розмова. Удруге вони зустрілися в конторі. Марія прийшла одержувати зарплату. Федя стояв у черзі останній.

— Драстуй,—привітався він і всміхнувся.

Марія спалахнула на мить, потім тихо відповіла:

— Драстуй!

— Усе лантухи латаєш?

— Так. Латаю... Усе латаю... А що?

— Як тебе звати?

Сказала. І, коли вимовляла, несподівано гулко вдарило серце (подумала: „Чути всім, як ударило серце!“ І ще подумала: „Яке в мене ім'я некрасиве... У інших дівчат такі красиві імена, а є мене таке якесь—Марія, Манька, Маруська“)...

— І давно ти в нас працюєш?.. Щось я раніш не помічав тебе?..

— Та ні, я недавно... Я поденно ходила спочатку, а тепер оце вже помісячно платитимуть. Місяців зо два вже на млині.

Коли підійшла Федина черга до каси, він пропустив уперед Марію.

— Мені ще тут залишатися треба—одержуй ти...

Марія одержала гроші і, уходячи, несміливо підвела очі.

— А тебе ж як?

— Що?—всміхнувся Федя.

— Звати як?

— Федір. Або просто Федька, так кличуть...

І, сміючись, подивився вслід Марії, як вона, мотнувши головою (руса коса тягла голову, примушувала нести високо)—як Марія, мотнувши головою, легко вибігла з контори.

Додому Марія прийшла в тривозі.

Жила вона на відомій нам Закопанській вулиці, тільки ще далі, ніж Орина: подвір'я передостаннє в улиці. Далі між вітряками та недобудованими хатинами йшла дорога на Полтавський ліс через Добринський брід на хутори, на села.

Господар подвір'я, бородатий удівець Яким Сльоза,

упустив Марію жити на літо за те, щоб доглядала дітей. Та й то не в хату, а в комору. Дітей в нього було шестеро, найстаршій дівчинці йшов лише дев'ятий рік. Наплодивши таку силу дітвори, Якимова жінка померла.

— За три дні її скрутило. Цвітуша баба була,—казав Марії Яким,—дохтарі говорили, що внутриності в неї негодящі були, вроді як погоріли... Ех, жизнь! Ну що я з ними робитиму? Ні з хати, ні в хату! А тут сівба...

У нього було півтори десятини землі під містом. Та й ту він обробляв аби-як. Нічим було обробляти. Був кінь та борона, а хіба тою бороною оратимеш? Борона---не плуг... Спрягався з сусідами, с'як-так обсіявся. А з осени глибокої розвозив по місту воду з річки. Цілу зиму. На день разів з п'ять на річку з'їздить—от тобі й півтора карбованці. Живи не горюй. Та не дуже розживешся—сім душ та кобилячина восьма... Не горюй!

Марія пройшла до комори, сіла на чомусь подібному до ліжка—з дошок змайстроване, ледве чимсь прикрите тверде та чисте. Уся комора чистісінька, всередині й, зовні вибілено й червоною глиною підведено. М'ята й полин на долівці, під ліжком, під подушкою. Уламок люстра на стіні. Лягала горілиць, дихала тьманими пахощами м'яти, гірким духом полину, мружила очі й відчувала, як солодко б'є в грудях серце.. А невідомо чого. Невідомо чого так журно-радісно: наче дивишся в глибоку прозору криницю, бачиш, як холодіють камінчики на дні, як хитається парост... Так хороше! Тільки чого так калатає серце? Тривога!

Як сторожа вночі: нічого не бачить, не чує, а торохтить калаталом... Тривога!

Яким Сльоза підійшов до дверей.

— Спиш, дівко?

Голос у нього грубий, іде відкілясь з-під борода. Марія злякано підвелася.

— Ні, не сплю, дядьку Якиме,—ніяковіючи, пояснила,—так лежала...

Втомилася?

— А так...

— Ну то лежи! Я й того лише, що двері одчинені, а не чути нікого... Чого не співаєш?

І правда—Марія не співала. Уперше прийшла додому і не співала.

— Думаю, може хто до Марії вбрався, ще добро потягне... Ха-ха!

— Чудні бо ви, дядьку! І скажете...

— Кажу ж... Так чого не співаєш?

— Не співається... А діти де?

— На баштан спровадив, горобців ганяють. А оце й сам туди...

Марія знов лягла, як і раніше. Закинула руки під голову. Замислилась. Душно. Гірко тхне полин... Марія заплющила очі і враз чогось ясно зрозуміла своє становище і становище дядька Якіма. Дядько Яким боїться себе, того й не пустив її в хату жити. З усіма такий лагідний, на неї й не дивиться, тільки рукам місця не знайде. Так, ті руки більш за все говорять про його настрій... І підсвідомий страх, з яким Марія ставилася до Якіма Сльози, проходить, натомість з'являється пошана...

— Спасибі, дядьку Якіме,—думає Марія й мимоволі згадує ще одне миле безвусе обличчя з бистрими очима й ласкавими губами.

— Шиєш?

— І то діло!—ший...

Вісовщики грубо шуткували з селянами, на її адресу посилаючи такі листи, що й самі через п'ять хвилин червоніли... Завгосп, видаючи лантухи, теж не міг не вщипнути або не сказати кількох слів. А цей підійшов попростому, по-товариському... А комсомолец! Отут уже дядько Яким і неправий—каже, що комсомольці нахальники. От і неправда... Та відкіля ж дядькові Якимові й знати?

... Випалений сонцем степ. На буграх гарячий вітер звиває в дикі сувої сухі бур'яни. Такі тоскні ці бугри серед степу, ніби під ними поховано радість... Хліба! Від голоду зводить лице в жахливу гримасу. Тоді шмат ремня гризла Марійка зубами, аж жовна починали мліти. Ковтала гірку коричняву слину й виблювувала її на сухий пилявий шлях через кілька хвилин... А степ дов-

гий... Удень сонце неймовірно палить. Здається, що пара йде навіть від полудрабців. Батько щоразу спиняє коня й поливає вісі. Немає коломазі, колеса нагріваються, можуть зайнятися... А вночі холодно. З'їжджали з дороги, випрягали коня з гарби, піднімали голоблі вгору, і двома жакними щоглами висились вони до ранку над сумним табором. А шляхом проїжджали на тінях коней тіні людей... Скрипіли гарби й ставало страшно. В одну таку ніч менший брат Лесько закричав, прокинувшись, забився в корчах на руках у матері, прохрипів з годину й помер. Батько викопав ямку неглибоку, поклав Леська і засипав землею. Хотів хреста поставити, та ні з чого було... Махнув рукою, перехрестився і сів на свіжому горбочку. А мати байдуже, як кам'яна, мовчала, наче не йняла віри, що Лесько помер. І знов їхали—вже не сами. Шляхом сунулась валка гарб. Чоловіки збивалися в гурт, йшли й важко мовчали, палили цигарки з міцного самосаду. А то раптом хтось кидав шапкою об землю і кричав божевільним голосом—невідомо що—може матюхаючись молився богу, й усі стояли навколо й мовчали. Потім хтось підходив і брав зодчайнілого за руку. Той злякано виривався, але за хвилину покірно й тихо, дивлячись у землю, йшов разом з усіма за возами...

... В дядька Григорія впала кобила. Він дорізав її й увечері з сім'єю їв варену конину без хліба й без соли, нікому й кістки не давши. На ранок дядька Григорія знайшли з розколотою головою мертвого... Голосила Григориха, скімнили діти, а дядьки похмуро мовчали. Так і поїхали далі, залишивши Григориху з дітьми на горбі серед степу без хліба, без води коло Григорового трупу та обгризених, обсмоктаних кінських маслаків...

... В селах ходили просити хліба. Дядьки уходили й приходили з порожніми руками. А жінки—Марія бачила: мати зайшла в подвір'я. Кремезний хамулуватий дядько послушав її, щось сказав тихо, і вона пішла за ним у комору, а за кілька хвилин вийшла на вулицю, плачучи, несла черствий краєць хліба житного, хунт, а може два—не більше... Дала шматок Марії, а шматок батькові. А вночі батько матір били. І знов дядьки стояли й жорстоко байдуже дивилися, як страждає жінка.

... А там і їхній кінь упав. Якраз під'їжджали до якогось села. Може з зерству залишилось їхати. Батько, як і дядько Григорій, дорізав його... І коли мати побачила, як хлинула коневі з горлянки кров—впала у порох на дорозі і заголосила незнайомим диким голосом... А як Лесько помер і не хлинула.

Усі їли тощу конину, а потім поїхали далі. Тільки вони залишилися. Сиділи коло воза до вечора, а ввечері хтось прийшов із села і купив гарбу з усім, що на гарбі, за пуд печеного хліба...

...Ішли пішки. У якомусь лісі під зів'ялим кущем померла мати... Не було сили викопати могилу. Так і залишили під кущем.

...Дядько Гарвасій був високий, костистий, до очей зарослий у вуса та бороду. Ходив—земля під ним двигтіла. Дядько Гарвасій дав Марійчиному батькові на дорогу хліба буханку, а Марійка лишилася в нього у хаті. Було Марійці п'ятнадцять років. Дядько Гарвасій удівцем був і дівча в нього—Ганка, років восьми...

XI

— Юрчику, чого тобі тут треба? Біжи до дядька в крамницю, може допоможеш... Робити лінь...—проторохтіла Похитунша.

Юрчик наче лише й чекав цього наказу—миттю вилетів з хати. З дядьком веселіше, ніж з тіткою. То хоч лаялася, а це, як приїхала Марфуша, все шушукаються, на півверстви не підпускають до себе. Надворі до Юрчика кинулися Сонька й Льонька. Вони просили взяти їх з собою, але Юрчик сказав, що він біжить зовсім не до діда, ба навіть у протилежний бік. Льонька й Сонька незадоволено одійшли від нього, і він вільно вискочив на вулицю. На вулиці під сусідськими ворітьми лежав собака. Юрчик підняв каменюку і, наблизившись, пошпурив нею собаці межі очі. Собака заскавучав, закрутивсь на місці і зник, перебігши вулицю, за рогом. Далі вже вулицею Юрчик йшов без пригод, якщо не рахувати кількох афіш та оголошень, наліплених на паркани, які він зірвав мимохідь.

У крамниці було з п'ятеро покупців, і Юрчик одразу

ж стався в нагоді Пантелеймону Капитоновичу. Налив комусь гасу у пляшку, спритно замінивши справжній літр дефективним; зважив тарані, прийняв гроші. За чверть години крамниця спорожніла.

— Завтра я тебе зранку з собою візьму,—сказав Юрчикові Похитун.—Базарний день, дядьків наїде сила, самому не вправитись... Дома що?

— Нічого. Усьо благополучно.

— Благополучно! Я не про те... Що тітка роблять?

— Стара тітка з молодію тіткою мене вигнали, секретничають.

— Лаялись?

— Ні, не лаялись. Біжи, кажуть, може, що допоможеш...

— Так...

Пантелеймон Капитонович тільки сів коло прилавка на перевернутому догори днищем порожньому полутаркові, як до крамниці залетіла розлютована молода жінка.

— Аж ось де ти?—крикнула вона, побачивши Юрчика.—Ти думав, я не бачила? Ти думав, я побоюся тут тебе шукати? Негодяй ти!..—І жінка кинулась до Юрчика.

На його щастя, він встиг сховатися за прилавок, а жінка не наважувалась за ним бігти. Вона стояла посеред крамниці й лаялась останніми словами.

— Слушайте, сусідко, чого це ви репетуете?—спокійно перепинив її Пантелеймон Капитонович. Від спокійного Похитунового голосу жінку ще більш зірвало.

— Ваш шибеник собаку мого трохи не вбив! Буржуї чортові... Розпузли на нашій спині та ще й собак калічите?!

Пантелеймон Капитонович підвівся, взяв жінку за плечі й вивів із крамниці.

— Котись, пролітарія,—прогремів він і вернувся знову до прилавка.

Про що ж розмовляли Марфуша й Похитунша, намагаючись заховати свою таємницю від всюдисущого Юрчикового вуха? Минуло вже з півгодини після того, як Юрчика спровадили. Мати й дочка вийшли з двору й зайшли в ті самі ворота, під якими лежав собака, так безсоромно скривджений Юрчиком. Двір був густо за-

рослий бур'яном, похила хатина стояла в кутку двору. На солом'яному даху лежав неживою колодою рудий кіт. Горобці гомозилися майже коло його голови, та він і не дивився на них... Спека. Похитуншу з дочкою зустріла жінка, що лаялась у крамниці Пантелеймона Капитоновича. Вона була ще молода, з очима стомленої, розумної кобили і шию тримала так, наче з неї щойно зняли важкого хомута. Жінка дивувалася такій визиті. З Похитунами вона спільного нічого не мала... Не з-за того ж собаки, що після Юрчикової каменюки забіг без вісти, прийшли вони?! Виходить, тут криється щось інше, важливіше... І жінка, що за собаку сварилася тільки тому, що робити їй було нічого і злість у неї була на весь світ за свою сирітську долю, за своє безпорадне становище, зустріла Похитуншу й Марфушу привітною усмішкою. Спочатку говорили про сторонні речі: про те, що крамарювати важко, а до другої роботи Похитун нездатний; про те, що на базарі ходять чутки про війну; про жінвідділ і про те, що в ньому самі хльойди та потаскухи.

— Тяжкий світ—нікуди дітись... Женотділ хіба? Ні! Одинокій жінці—важкій світ,—сказала Похитунша одним духом,—важко вам, Віро..

Віра зрозуміла, що відділя мусить початись серйозна розмова, але про що буде казати Похитунша—вона не знала... Може, де роботу якусь знайшла для неї? Так ніт же,—подумала Віра,—не така Похитунша, щоб робити те, чого її не просять... Ох, і злі ж люди! Вовки..

Вона не помилилась. Саме після слів про важке життя Похитунша почала говорити про одного пристойного мужчину, що шукає собі дружини... При цьому вона хвилювалася й говорила так швидко, що її навіть Марфуша не розуміла, а Віра й поготів.

— Ось мовчїть,—сказала Марфуша матері,—я й сама, бо вас і з попом не розбереш..

Ангеліна Любомирівна образилась, але замовкла. Віра ж напружено слухала. Тепер їй уже цілком ясною була мета візити Похитунші з дочкою. Віра напружено слухала і їй було нестерпимо боляче від того, що хтось невідомий їй послав когось чужого їй купувати..

її. Яскрава свідомість свого безглузкого стану і безпорадності пригнічувала Віру. Довкола люди—сила-силенна людей живуть прекрасним повним радісної любови життям, а вона мусить себе продати комусь невідомому.. І головне, що їй не можна навіть образитись ні на Марфушу, ні на Похитуншу за таку пропозицію, бо, признатися, вона й сама часом в одчаї думала про те, що є єдиний вихід із становища, що створилося для неї за останні роки: вийти заміж, жити за чоловіковою спиною, мати безліч турбот і обов'язків.. що завгодно, аби не відчувати щодня нестерпучої порожнечі в голові та шлункові.. Але от тепер, коли є можливість жити за чоловіком, Віра не може. Бодай що буде, аби не це. Можна все перетерпіти: злидні, холод, самотність, коли хочеш любити людей. Можна все перенести, але цього ні. Чужий чоловік увійде в її життя всевладним господарем.. Так жити? Вона ж людина, хоч із косою та в спідниці..

— Слухайте, моя мила,—сказала Віра, почувавши, що хтось підсвідомий, глибоко в ній захований, примушує її казати це і вона не може противитись цьому наказу.—Слухайте, моя мила, мене! Не можу я цього. Може ваш отой, що ви про нього говорите, дійсно такий, як ви його розписали.. Я вірю, багато хороших людей на світі є, тільки кожний для себе. Та й не знаю я його, хоч мені з ним жити доведеться.. Ну, скажіть, чи ви б згодні були на таке? Ні сіло, ні пало, летіти стрімголов.. Куди? Може й у прірву! І чого це ви до мене прийшли? Могли б же до когось іншого прийти. Думаєте, як я бідна, так мені заміж іти, як з гори котитись?..

Віра помовчала і потому зовсім не до ладу додала:

— І Юрчикові вашому скажіть, якщо він на собаку камінням кидатиме—вуха поодриваю..

Ангеліна Любомирівна хотіла щось відповідати, але Марфуша випередила її.

— Понапрасну ви, Віро, серчаєте... Хто ж вам каже, щоб ви оце зараз і згоджувались? Поїдете зо мною, познайомитесь, визнаєте його, схочете—ваше діло й не заохочите—ваше діло.. Ви подумайте над цим, а я до вас іще іншим разом зайду.. Ходімте, мамо!

Віра не встала їх проводити, сиділа, безсило опустив-

ши голову й відчувала, як їй починають холодіти кінчики пальців на руках, як починає давити голову важкий вузол темнорусого волосся. Схилилася над столом, лобом упираючись у гостре ребро крайньої дошки, і забилася в плачі...

А Пантелеймон Капитонович сидів у своїй крамниці на перевернутому догори дном полутарку. Юрчик поповнював шухляди у штандарах. Він щойно розсипав на підлогу фунтів зо два соли і тепер мусив вислухувати довгу проповідь Пантелеймона Капитоновича. Той був у доброму гуморі, а в таких випадках, починаючи навчальні промови, він неодмінно збивався на спогади, і тому це Юрчикові нічим не загрожувало. Він навіть спробував перервати Пантелеймона Капитоновича такою фразою:

— Ну й що вам жалко тієї соли? Якби ж віз цілий або вагон, а то з хунт, не більше...

Пантелеймон Капитонович гримнув на нього, потім того зачепився за сказане Юрчиком, і плин думок, що він їх ніби висловлював вголос, збочив в інше річище.

— Ото ж то й є, що хунт!—сказав Пантелеймон Капитонович,—А колись за той хунт люди головами накладали.. А ти той хунт посіяв. Ти не дивись, що йому мала ціна на гроші, а про одне пам'ятай—з хунтів пуди складаються. От уже те, що було копійкою, й карбованцем стало... Або ще краще. У мене крамниця з хунта соли й почалася. Як ото були голодні годи, всі без хліба й без соли сиділи, а в мене лантух соли прихований був, хоч і реквізіція йшла. Несуть мені за сіль одержу, дзеркала, м'ясо, гроші—дівати нікуди. Якось за хунт соли пару чобіт узяв. Одягнув чоботи, ходю, пишаюся, самому соромно, хунтові соли копійка ціна. От було... Спорожнив я лантух, а тут бог мені зятя посилав. Теж із соли почалося. Прийшов соли на борошно вимінювати та Марфушу й побачив. Побралися вони. Під вінець Марфуша в генеральшиному—Побідимської шовковому платті йшла, а батюшці, отцю Амнеподисту,—а ще його кликали „Ану-Піди-Сюди“—за вінчання десять хунтів яшної муки та жменю соли дали... Що вже ми з зятем самогону випили! Бо признатися, голоду тоді й не було—

хто заможніший, той білий хліб, їв, коли другі пухли... Та то вже чуєш, хлопче, на те вже й світ такий, щоб одні пирували, а другі голодували. Через те й б'ються—кожному попирувать охота...

До крамниці зайшов покупець, спитав собі цигарок та сірників, і, доки Юрчик подавав йому назване, Пантелеймон Капитонович мовчав. Коли ж покупець вийшов, він знову став говорити, звертаючись до самого себе, бо Юрчик лише вдавав, що слухає його.

— А гарна дочка в мене—Марфуша... Люб'язна та ввічлива. Як ще дівчиною була—шагу без спроста не ступне. Хіба тепер такі діти? Хоч би й ти, Юрчику! Неслухняний, грубий.

Юрчик настоїжився.

— Тобі б, а не кому б треба мене шанувати, я тебе в люди виведу... Де б ти оце був? Десь попід тинню валявся б... А в мене спиш у теплі, їси досхочу, а все не шануєшся... Не доберу, чого тобі ще треба.

— У школу віддайте,—хмикнув Юрчик,—по складах не вчитаю.

— У школу? Куди тобі в школу—в перву групу не приймуть, великий ти дуже, тобі б уже в шостій треба бути...

— Не приймуть? А мені вчительша казала, що приймуть, у них для таких окрема група єсть... А ви кажете—не приймуть!

— Так ти вже й у вчительші був?

— Був... Як ви ж не посилаєте, то я сам і пішов. Хочу, кажу, вчитись...

— А вона?

— Приходь з осені, каже...

— Ну, то ще побачимо! Я тебе, мабуть, швидше до безпритульних відрядю, ніж до школи! Забудь і думати... Читати вчись, я тобі сам покажу, як читати, арихметики сам навчишся—я теж по школах не вчився, а от же живу... І ти так проживеш!

Пантелеймон Капитонович пішов до дверей.

— Сиди тут, я зараз прийду... Та канхветів не їж—вука поодкручую!

Вийшов з крамниці і, йдучи вулицею, вже жалів Юр-

чика й за те, що він у школу проситься, і за те, що нагримав на нього.

— У школу його таки треба було б послати...—подумав і не повірив собі. Все одно нічого з того не вийде. Вже скільки разів Юрчик прохав, вже скільки разів він гримав на нього для виду, а в думці постановляв уволити його прохання—щоразу це так залишалося в думці, а до здійснення справа не діходила. Пантелеймон Капитонович Юрчикові може й не перечив би, так Похитунші боявся.

— У школі великого розуму набереться та ще в комсомол упишеться,—казала вона, і від її слів Пантелеймона Капитоновича кидало то в жар, то в холод. Він почував на собі вагу відповідальности за Юрчикове виховання й не міг припустити, щоб його вигодованець опинився в комсомолі.

Коло двору наздогнав дружину з дочкою. Вони щойно вийшли з сусідських воріт і збуджено обговорювали Вірину поведінку.

— Ось слухайте, тату,—казала Марфуша,—людині щастя в хату несеш, а вона комизиться. Ну, як таки можна від свого щастя геть бігти? Горда яка, чого, каже, ви до когось іншого не прийшли, а до мене...

— Ти це про кого?

— Та про сусідку вашу, про Віру Амнеподистівну... Чоловік у нас підходящий для неї єсть... Відмовляється! Я, каже, по любови хочу...

— Вона така й е... Попова ж дочка, в епархіяльному ж училася,—торсхнула Похитунша, і Пантелеймон Капитонович відчув безнадійність Юрчикового бажання оприділитися до школи—така не допустить.

Він щось мугикнув і пройшов у двір...

XII

Ще не світало — одяглася, примкнула комору й вийшла на вулицю. Ранок десь забарився, не приходить... Що принесе він? Знов може дядька Гарвасія, що прийняв за дочку, казав батькові, що годуватиме й шануватиме, як рідну дитину, а в першу ніч, як батько з села пішов, розтлів п'ятнадцятилітню дівчину на очах своєї

малесенької Ганки. Дурне дівча, не розуміючи нічого, але інстинктивно жахаючись, кричало... Так, дівча кричало, як кричала й Марія, та ніхто не чув, ніхто не прийшов на крик... Лише двадцять один рік, а життя: безодня ззаду і спереду—туман...

Пройшла вулицю, сіла десь коло вітряка на вирлові—тривожна пустка довкола, лише слізоточиві передсвітні зорі миготять заплакано...

От ще, плакати! Не треба плачу, треба сили, треба все перебороти. Головне—не втрачати надії і впертости. Впертому важче, бо, коли не досягаєш мети, болючіше залишати думку про неї, але впертому легше досягати мети.

Світало. Чудно було дивитися на простолінійне риштовання недобудованих хат... Запахло в повітрі ранковою росяною травою. Спізнілий світанок поспішав бадьорою ходюю і назустріч йому рвалося молоде сильне тіло... Жага здорового радісного життя буяла в ньому, повіддю загрожувала хлинути. Було приємно відчувати пестощі ранкового вітру на відкритій засмаглій шії... Вітер такий чудний! Наче закоханий, любовно перебирає волосся, кожну волосинку цілує стримано-жагучим цілунком... І від того більша жага, що стримує її. Уже степ прояснів, став не такий, як уночі, коли пусткою здавався, а повний життя: комашиння загріскотіло в траві, у хлібах, збуджені птахи славословили день, ніби хтось бив разом у безліч ясних срібних дзвіночків, чи прозорі покотьола котив небовидом...

Ранок приніс бадьорий спокій.

Коли Федя запитав у Марії, чи не згодилась би вона піти з ним увечері до клубного саду, Марія навіть злякалася. Такі пропозиції були для неї незвичним явищем. Їй ніколи не пропонували, їй просто наказували: „Маріє, сходи туди, принеси те, віддай он що“... Живучи в наймах по різних містах, у різних родин, вона ніде не зустріла людяного відношення до себе, бо навіть коли господиня зверталась до неї „на ви“ й казала: „Маріє, принеси, будь ласка, ножа“—треба було розуміти, що це не прохання, а наказ, висловлений м'якою інтелігентською мовою... Марія інколи намагалася уявити собі, щоб ста-

лося, коли б вона на таке прохання відповіла—„не хочу“. Відповіла так само, як відповідають хазяйські доньки, навіть м'якше,—стриманіше, бо хазяйська донька зразу крикнула б: „що я вам Марія, щоб ножі носити?!“ А тут так просто по-людському—хлопець запрошує у садок...

Чого б і не піти з ним? Вона так рідко кудись ходить, вона навіть зовсім нікуди не ходить, тим більше, що в садок пускають або по членських картках або за гроші, а вона ж не член клубу, знов таки через те, що не можна розкидати гроші на клуби, коли їх ледь-ледь стає на прожиття.

— Так я зайду до тебе надвечір... Ти де живеш?

Марія почервоніла.

— Далеко... Давай краще десь зустрінемось.

— Добре. Я коло саду тебе ждатиму.

Марії соромно було за свою комору й не хотілося, щоб Федя бачив, де вона живе. Проте, коли прийшла додому, комора здалася якимся чудовим палацом, а осот і полин на подвір'ї найкращими квітами.

Співала, граючись з дядьковими Якимовими дітьми, сміялася...

Коло саду горів ліхтар, освітлював дерев'яну халабуду коло воріт, віконце з табличкою „каса“ і кілька злинялих афіш на великих диктових щитах. Гурток молоді сперечався з контролером, контролер кричав стомлено, що він не має права пускати без членських карток і що, коли хлопці не візьмуть квитків у касі, він їх все одно не пропустить... У саду грала військова оркестра, гулко бив барабан, заглушаючи тонку флейту. Дітвора ліпилася до щілин у паркані, намагалася розглядіти, що там діється на екрані кінематографу. Марія була вже подумала, що Федя обдурив її, вона озиралася—ніде не було його видно. Стало образно і сумно. Йшла—не йшла, а легко линула—летіла, і враз тобі: Феді немає... А він підійшов відклявся збоку, непомітно, одягнений у чорну пару, у білій випрасованій сорочці з чорним бантиком коло високого тугого комірця, обережно взяв її за лікоть, щоб не злякати... Вона стрепенулась, пізнала його,

і враз стало знову легко, як ранком (коли зустрічала ранок)... Довірливо пішла з ним, хоч було якось незручно—ніколи так не ходила, щоб хтось тримав за руку. Але було приємно—так само ходили інші парочки, безліч по саду, і Марія почувала себе рівною їм, хоч і зодягнена була бідніше і не такою красунею видавалася поруч з іншими.

— Я думала, що ти не прийшов... Дивлюся навколо— немає. Хотіла вже додому вертатися.

Федя образився.

— Невже ти могла подумати, що я не прийду? Я ж сам тебе просив..—і міцніше притис їй лікоть.

Проїшлися алеєю, потім сиділи в кіно, дивилися якусь драму. І коли на екрані коханці мучились чи цілувались, Федя стискав Маріїну руку... Часом він напружено стежив за дією і тоді голова його схилялася близько до Маріїної щоки. Одного разу він навіть поклав їй руку на стан та одразу ж прийняв і, засоромившись, сказав— вибач.. Марія не відповіла і одсунулась од нього.

Федя збентеживсь.

— Ти розсердилась?

— Я?—здивувалась Марія.—Чого?

Вона так широко скрикнула, таке непідроблене здивування з'явилося в її очах, що Федя заспокоївся. Вони вийшли з кіно і пішли гуляти освітленою головною алеєю. Коло естради для оркестри стояла група франтуватих молодиків. Коли Федя з Марією проходили повз них, хтось із гурту крикнув:

— Федько! А в тебе вже нова шмара?

Федя відчув, як ірванувся Маріїн лікоть в його руці. Тимчасом зачувся інший голос:

— Де ти її видрав, таку кралю? У кріпості?

Марія вирвала руку в Феді й побігла до виходу: в кріпості—руїнах за містом—ночували повії. Федя кинувся за нею, потім щось нараз утямив, крикнув їй подождати, а сам вернувся до естради.

— Хлопці,—сказав він,—якщо ви при цій дівчині щось до мене скажете погане, якщо ви її зачепите де б не було і як не було—зуби повибиваю всім... Понятно?— і побіг наздоганяти Марію.

Коло воріт він її не знайшов. Вибіг на вулицю—теж не було видно її постаті. Знову кинувся в сад, оббігав усі закавулки і не знайшов. Тоді, роздратований, кленучи все на світі, пішов додому... По вулицях блукала тиша, лише в саду вигравала розхідного марша військова оркестра...

XIII

Йшла швидко, не оглядаючись, і серце тріпотіло, як вітрило корабля, що могутній вітер жене його несходимими просторами моря. Чула—десь далеко затихала оркестра... Там Федя. Там ові, як їх... босота! Не знайдеш іншого слова. Ніколи не знаєш, що станеться за хвилину. Йшла з Федею—було легко й хороше на серці, а тепер уже серце, як чорне вітрило—жене його вітер настроїв хто й зна куди й чого. Боялася озирнутися, може, йдуть назірці, і Федя теж з ними. Він їхній приятель, вона для нього лише чергова іграшка, а для них і того гірше.

— Де ти її знайшов, таку кралю? В кріпості?

Федя з ними залишився й зараз насміхається над нею. Що вона йому? Хлопцям, мабуть, каже: то я з нею так, між іншим, хіба я собі кращої не знайду. Так чого ж тоді тягне зупинитися, вернутися до саду, шукати Федю, одкритися йому? Вона розуміє, що Федя он який хазяйський син і в комсомолі і вчений, а вона лише лантухи латає, а читати по складах і то важко... Не пара! Дуренька... Могла подумати, що Федя до тебе по-товариському, по-людському... Мало тебе дурили, Маріє? Мало з тебе знущалися? А ти все ще віриш людям!

Небо нависало важке, і непотрібні зорі, соромлячись, блимали, наче відчуваючи свою непотрібність. Деревя поникли під вітром. Вітер гнав хмару, та її не видно було—десь далеко, може ще за обрієм, ішла важка, дощова хмара, а тут дерева й трави у млості схилялися...

Коло подвір'я побачила Якіма. Він сидів на стовпчику коло воріт і про щось важке думав. Кошлату бороду згріб у праву руку і, наче граблями скородячи землю, п'ятьма пальцями розчісував її.

— Гуляєш, дівко?—не встаючи з стовпчика, промовив

Сльоза.—А сумна ж чого? Чи не ті це гулі, що не одну в личаки взули? Гуляй!

Підвівся, махнув рукою й пішов у двір.

— Дядьку Якиме!—крикнула Марія.

Сльоза й не озирнувся. Важко ступаючи, підійшов до хати, турнув двері і зник у чорній дірці.

— Дядьку Якиме!..

Чого? Виправдуватись? І перед дядьком Якимом виправдуватись? Перед кожним, перед самою собою виправдуватись. Чому це так? Чому це такий стан, і так боляче, наче в тебе серце не з лівої руки, а праворуч?

Не хотілося йти в комору лежати з розплющеними очима до ранку... Ех, комора! Люди по-людському живуть, а ти в коморі... Невже не буде кращого? Невже весь свій вік отак?

Безліч запитань з'явилося у Марії. Такі прості й звичайні питання. Тільки з'явилися вони саме тепер, а не раніше. І ні на одне з них вона не могла знайти відповіді. Стояла перед ними безсила, як перед морем, що його належало перепливати без керма і без весел. Де знайдеш вітрило? Хіба що серце, як сумне вітрило, напнуте могутнім вітром, понесе тебе бездоріжжям твого життя...

Сиділа, охопивши голову руками, хотіла плакати, але очі були сухі й гарячі, наче крізь них лився той вогонь, що палив її з середини. Дужчав вітер. Нестерпимо гірко запахтів полинь. Ударив у ніздрі отруйними пахощами. Десь за дахами заграла блискавка й стало видно на обрії важку навалу хмар. Вони сунулись швидко, як дивні літаки, і коли глухо здалеку прокотився грім, ця подібність ще збільшилась. Вітер гнав хмари і дерева, гнав разом, а вони огиналися, схиляючи голови й бігли на місці. Грім вдарив над головою і одразу ж вітер принишк. Марії здалося, що то вибухнуло її серце, і після того настала тиша неіснування, смерті. Так було з хвилину. Потім знову загув вітер, погнав дерева й хмари зашарудів у траві і, підхопивши перші дощові краплі, завихрив, закрутив їх у божевільному кружлянні. І тільки тоді, коли дощ збільшився, коли холодна вода торкнулася її оголених рук, Марія прийшла до пам'яті і швидко побігла в комору.

Після дощу ранок був теплий і яскраво-зелений. Трава й листя дерев зеленіли ще вогкі і приємно холодні. Висихали останні невеличкі калюжі на вулицях. Парували дерев'яні пішоходи. Під їхніми розхитаними дошками ховалася вода й часом від того, що хтось ступне на дошку чвиркала з щілин і забризкувала необачного. Навіть червонасті лишаї на парканах і ті, пригріті сонцем, що пропливало в урочисто голубому небі, позеленішали і, здавалося, кожною спорою кричали про радість. Про неї ж сурмило й сонце й легкі хмаринки креслили на небесному тлі це єдине коротке слово. Наче п'яні, билися в високостях жайворонки, горобці, святкуючи, цвірінчали на солом'яних дахах, як торговки на базарі коло шопи. Півні гордо похажали по подвір'ях і, учтиво вигинаючись, перед куріпками креслили ще вогку землю шлейфами крил. По садках жовтіли груші, лисніли опуклістю щік між листями скороспілі яблука. На вгородах поросла свіжа гудина й учорашні пуп'янки лежали порядними огірками. Яким збирався на баштан. Він запрягав свою муру кобильчину, коли Марія, прокинувшись, вийшла вмиватися до колодязя.

— Ти, дівко, дітям звариш, бо я аж ік ночі приїду...

— На баштан? Неділя ж?

— Та то правда, що неділя... Та хіба ж не однаково? І в неділю хліб їмо... А ти ж ото де вчора так пізно була? Дивись мені, догуляєшся!

— Спасибі, що турбуєтесь. Наче мені вже й з двору йти не можна... Много ви бачили, щоб я гуляла!

— Та то я пошутив... Що ти, шуток не розумієш?... Бодай ти була пропала!

Ці останні слова вже відносилися до мурої кобильчини. Яким виїхав із двору, так більше ні словом до Марії й не обмовившись. Якимова дівтора вибігла з хати, ледве батько зник за ворітьми, і, обступивши Марію, стали просити, щоб та дозволила йти на вигін гратись.

— А тато ж не дозволили?

— Тато веліли сидіти в хаті і з двору не виходити,— пропищало якесь із шістьох.

— От і треба слухатись... Грайтеся в хаті.

— У хаті тісно, повернутися нігде,—серйозно заува-

жила найстарша Якимова донька,—та й хіба висидиш у духоті цілий день...

Марія сперше здивувалася, бо не чекала такої серйозности від дитини, а потім засміялася:

— Так чого ж вам у хаті сидіти? Грайтеся надворі,— почала вона потроху здавати позиції,— а на вигін не можна.. Тато визнають—і мені і вам буде.

Дітвора не відповідала. Навіть найменше з них знало вже, що може бути в таких випадках.

Марія якраз узялася варити дітям обід, коли зачулися звуки оркестри, що наближалися й наближалися. Вона продовжувала перемивати щавель до борщу, водночас прислухаючись. Їй було дуже тоскно й важко і мимоволі вона шукала чогось такого, що могло б розважити її, примусити на хвилинку забути свої навісні думки. Тимчасом, оркестра все наближалася. Вже чулися не лише глухі удари барабану, що відбивав такти якомусь маршу, а й мелодію того маршу, бадьору і дзвінку. Та мелодія схожа була на сонячні хвильки, що плинуть одна за одною без упину, намагаючись наздогнати попередніх, зливаючись з ними разом у пінисте шумовиння і знову виростаючи в більші хвилі і плинучи, плинучи, плинучи. Вже й дітвора вибігла до воріт і, гарцюючи, щось викрикувала. Марія розібрала голос найстаршої дівчини. Дівчина кричала до неї:

— Тьотю Марусю! Сюди йдуть! Тьотю Марусю!..

Марія прикрила хвартухом миску з щавлем і собі підійшла до воріт. Дійсно, з-за повороту у вулицю входив урочистий похід. Спереду несли безліч прапорів. Прапори ярились в потоках сонячного проміння, виблискували шматками фольги і шумихи, вітер тріпав їх, і вони хрустко лопотіли, наче сперечалися чи протестували. Далі оркестровці дули в тромбони та корнети, дивлячись на ноти, приколоті на спинах у передніх товаришів. Низенький капельмейстер ішов задки, обличчям до оркестри, і розмахував паличкою. За оркестрою плутаними рядами йшли й співали хлопці та дівчата. В святковій одежі, веселі та рухливі, вони співали й сміялися, обмінюючись жартами. Фізкультурники в одних лише тру-

сах та безрукавках, йдучи, піднімали хмари пороху, з фізкультурниками, чхаючи, поспішали піонери. Вони теж собі співали якоїсь пісеньки, закінчуючи її нерозбірливими викриками. Ввесь похід обходився без командирів, а в піонерів був свій „главком“, мабуть найменший з усіх. Він гордо виступав збоку колони і рахував:

— Раз-два-три... Лівої!

За піонерами їхали вантажені самоварами й іншими екскурсійними причандалами дві підводи.

Марія дивилася, як наближався похід, як вибігали обивателі з сусідніх хат, і сповнювалася заздрістю. Ця молодь, що веселим походом кудись прямує, вона не знає турбот і злиднів. Життя кожного з них повне радості й веселощів, а вона стоїть збоку сумна й зажурена і заздрим оком пожирає строкатий, яскравий натовп... Хіба що піти з ними, злитися, забути себе, свої мізерні, нікому непотрібні болі, жити життям їхнім?... Так вони ж живуть своїм життям... Виходить, треба зофірувати для них? Чому вона така нещаслива? Чому це їй випало жити в коморі, а іншим мати теплі затишні помешкання? Так випало! Ну, й нехай. Вона б змиралася з коморою. Хіба неоднаково де жити? Звикаеш... Тільки б мати трішечки радості. Щоб життя не здавалося таким порожнім і непотрібним. Вона ж невідомо для чого живе, невідомо для чого латає лантухи на млині... Якесь нерозривне коло непотрібного, порожнього життя: латати лантухи, щоб мати злиденну їжу, їсти, щоб мати силу знову йти латати лантухи. До того ж кожний на тебе дивиться, як на бидло, навіть не так, як на бидло, як на забавку, щоб її можна взяти в руки, поцікавитись хвилинку, взнати з чого її зроблено і відкинути геть, як непотріб.

Так думала Марія, а тимчасом похід порівнявся з ворітьми, що коло них вона стояла, оточена дітворою дядька Якіма.

Який знайомий голос!

Марія вчула до дивного знайомий голос... Вона догадувалася, навіть напевне знала, кому він належить, але боялася переконатися. Та голос той, виділяючись з-поміж інших, звучав так владно, кликав так переможно, що Марія, не в силі противитись його волі, стала очима пе-

ребігати з одного обличчя на друге, аж поки не побачила Федю. Він співав, високо закинувши голову, і напевне мав насолоду, слухаючи самого себе. Марію боляче вразило те, що на Федіному обличчі вона побачила барви тієї насолоди. Він ні про що не думає зараз! Та й про що йому є думати? Хіба що про Марію? Потрібна вона йому, як п'ята нога коневі. Він уже й забув про неї, як діти забувають про зламану цяцьку. Марія вперто не спускала очей з Федіного обличчя. Чи то погляд той був такої сили, чи то, можливо, муха сіла Феді на щок, але він мотнув головою, глянув у її бік, і погляди їхні зустрілися. В наступну хвилину він уже біг через дорогу до неї і кричав:

— Здрастуй, Маріє! То ти оце тут живеш? Де ти вчора ділася? Я тебе по всьому сквері шукав...

Наче лише тепер розійшлися хмари, наче лише тепер з'явилося в усій вогнисто-золотій красі своїй сонце. Все змінилося навколо, і ті самі речі, що їх бачила в такому темному обарвленні, що про них думала такими похмури думками, в новому світлі постали перед Маріїними очима. Подивилася на Федю й стало соромно, що думала про нього погано. Хіба можна щось подібне сказати на такого милого, хорошого хлопця? Вона не знає, що це на неї найшло вчора,—яке це чуття тримало її ввесь час у своєму зловісному полі.

— А я думала, що ти з отими... вчора...

— Та ні, я з ними полаявся за тебе... Отут ти й живеш? Ідем з нами в Полтавський ліс... Га? Не можна? Ну-у-у... Жалко! Тоді знаєш що? Завтра в нас осередок, збори, зразу після роботи. Ти приходь... Га? Ну я ж побіг... Так прийдеш?—І, стиснувши Марії руку, Федя побіг за колоною, що вже встигла вийти з вулички за місто.

Марія лишилася стояти біля воріт. Вона не йняла віри тому, що сталося, так це вийшло несподівано й хороше. Вона б подумала, що тут не без божої милости обійшлося, коли б уже давно не втратила віри в бога. Може бог і існує десь, та, певне, йому не до неї. В нього свої турботи. Як і на землі, так і на небі нікому вона не потрібна.

На перерві Федя підходив до Марії, розказував про екскурсію, реготав, жалкував, що її не було, і між іншим нагадав, щоб не забула прийти на збори.

Марія запитала:

— А хіба можна? Я ж до вас не записана.

— То й що? До нас хто хоче може приходити... Неодмінно приходь!

Марія згодилась, а коли Федя пішов, завагалася. Чого вона туди піде? Знову будуть ображати, як у садку. І дівчат там немає... Так Федя ж там! Хіба що Федя... З ним вона нічого не боїться... Так таки й не боїться? А хіба ж не Федя кинув її в садку на призволяще, побіг до тих, до естради? Неправда, він не до них побіг—до них, тільки лаятись за неї... І коли пригадала це Марія, одразу ж їй ясно стало—вона піде на збори. Там Федя, і коли б навіть ті, що в садку, були б на зборах, він зуміє її захистити.

Так цілий день пройшов у чеканні.

До цього часу Марія може двічі чи тричі була на зборах спілки нархарчу, членом якої вона й досі рахувалася. Ті збори в переважній більшості складалися з дівчат—усі однакові, служниці, покоївки і куховарки з цілого міста. Сиділи й лузали насіння, в фартушок складаючи лушпайки, переказували одна одній усякі говини про своїх хазяїв чи про „ухажорів“, а коли, нарешті, представниця спілки оголошувала початок зборів, усі замовкали, механічно голосуючи, вибирали президію, уважно й мовчки слухали доповідача, соромились подавати запитання, слово по доповіді ніхто не брав, голосували резолюцію й по тому розходилися, висипаючи на вулицю перед будинком спілки насінньове лушпиння з білих хвартушків... Хоч знайомих дівчат і багато мала Марія, але з жодною з них вона не товаришувала, тому й сумно було їй на зборах. Слухала промовців, майже нічого не розуміючи. Вони говорили такими далекими й чужими словами, що, здавалося, слухаєш якихся чужинців. Приходячи на збори, Марія чекала чогось великого, невідомого. Їй хотілося почути того незнамого, нечутого одного

слова, що одразу б змінило все довкола. Те слово мало бути простим, звичайним, але вона його не чула. Може, ті доповідачі й не знали його? А, може, знали та не знали ціни йому, думали, що просте собі завалює, кому воно потрібне? Чи ж мало хіба було в їхніх скарбницях гучних, дзвінких, коштовних слів? Вибирай скільки хочеш, яких хочеш...

Про це і про багато іншого думала Марія, сидючи над лантухами й чекаючи гудка,—дозволу кидати роботу. В двір в'їжджали підводи, вантажачи їх лантухами борошна, лаялися биндюжники. Горобці зграйкою носилися над винбарем. Дзвеніло в небі сонце і кола сонячного дзвону котилися на землю, падали в річку до крикливої дівчорі. Пропливала хмарка й непомітно танула в голубому небі.

Торохтіли на мості підводи, двигтів млин, і увесь цей шум зливався з дзвоном сонячних спіралів і вібрував, гудів, не змовкаючи.

Після гудка Федя знов прийшов до Марії. І дивно, вона наче знала, що прийде, чекала його.

— Ходім,—сказав Федя,—там уже збираються в клубі.

Клуб мав приміщення на другому поверсі над конторою. Треба було входити з надвору по звичайній драбині, прилаштованій біля стіни до дерев'яного помосту нарівні дверей другого поверху. Коло драбини скупчилися комсомольці. Вони голосно розмовляли, докурюючи цигарки. Інші з'їжджали згори вниз по вилощених від дотиків багатьох рук бильцях драбини. Марія з Федею підійшли до клубу якраз, коли Губка, секретар осередку, стоячи на дверях, кричав униз, щоб кидали цигарки та йшли на збори. Разом з іншими вони піднялися по драбині й потрапили до великої залі, поділеної на дві нерівних половини дерев'яною аркою. Менша половина, в якій було зроблено поміст, правила за сцену і була зараз завалена різними декораціями. Більша ж була заставлена простими, навіть непофарбованими лавками, і стіни її рясніли барвистими різнокольоровими плякатами та гаслами, мальованими білою фарбою на червоних полотнищах.

Секретар Губка витяг на сцену невеличкого столика,

лавку, дістав з кешені дзвоника, подзвонив, закликаючи до порядку, і, зачекавши, поки втихомирилась неспокійна комсомолія, оголосив збори відкритими. Не встиг він запросити висувати кандидатури на президію, як з усіх кінців залі (бо тридцять чоловіка розсілося дійсно по всіх кутках) полетіли йому до вух викрики:

— Прищєпа! Безребрий!

— Безребрий! Мадика! Мадика!

— Горб!

— Денисенко! Горб!

— Діхтярьов! Мадика!

— Ліберман! Горб!

— Мадика! Мадика! Мадика!

Губка замотав руками, задеренчав своїм дзвоником і знову сховав його в кешеню.

— Товариші,—гукнув він,—так же не можна... Тоді давайте я візьму список членів осередку й голосуватиму всіх!

— Перших двох!

— Останніх двох!—загули збори.

— Не задавайся, Губко, голосуй!

До президії обрали Горба й Мадика. Їхню появу на сцені зустріли дикими викриками, тупотінням ніг об підлогу, сміхом і оплесками, і Губка, що був уже зліз із сцени, знову вихопивши з кешені дзвоника, заторохтів ним, високо піднявши над головою і зажмуривши очі. Це викликало ще більше крику й реготу, але, зрештою, хлопці заспокоїлися і збори почалися. Спочатку мала бути доповідь про завдання комсомолу в справі зміцнення змички міста з селом, а потім дебати й поточні справи.

— Слово має секретар райкому Всесоюзної спілки комуністичної молоді України товариш Ключко.

Товариш Ключко виліз на сцену невідомо звідки, бо раніше ніхто його не помітив, насунув кепку на очі й став говорити. Це був високий нескладний юнак, що, видать, не голився вже з місяць, бо обличчя йому заросло чорнявою щетиною. Не зважаючи на те, що жарота стояла пекельна, він одягнений був у важкі чоботи, захісного кольору широченні архаїчні галіфе й такого самого френча з непомірно великими кешенями, переповненими паперами, папірцями, блокнотами, шматками олівців і згорненими

в три погибелі газетами трьохтижневої давности. Говорив він, походжаючи перед столом президії, весь час був ніби заслоною між нею та зборами. Як заклав він руки в кешеню, зійшовши на сцену, так і не виймав увес час. Комсомольці слухали уважно. Вже не можна було пізнати крикливого гуртка, що кілька хвилин тому потрясав дужими голосами низьку стелю клубної залі.

Марія й Федя сиділи поруч коло одного з невеличких вікон. Федя весь час блукав очима по залі, ніби вперше її бачив, бо йому не дуже цікаво було слухати про змичку та ще такого нудного доповідача, як Ключко. Він уже це чув-перечув не одного разу і, хоч намірювався забирати собі слово в дебатах, не звертав ніякої уваги на доповідь, так це все було для нього ясно. Марії ж навпаки: все, що бачила тут і чула, видавалося їй надзвичайним, новим і хорошим. Таке чуття з'явилося в неї одразу, лише зійшла вона по драбині до клубу. І оці крикливі хлопці, що тепер тихіш тихдго слухають промовця, і сам промовець, нескладний і чудний, і низька заля з манесенькими вікнами і стінами, барвистими від безлічі плякатів—усе це до дивного боляче й радісно входило до її серця, і були хвилини, коли їй хотілося заплакати... Та це ж вона, Марія, прийшла й сіла серед незнайомих чужих людей і ніхто з них не сказав їй грубого слова, і ніхто не вилаяв її, не штовхнув. І ще раз прийде вона, стане з ними, як з рідними, разом радітиме, працюватиме, робитиме будь-що-будь, все, що скажуть, аби бути з ними, аби відчувати себе в товариському гурті, десь поблизу... Феді? Ну то що!.. Правда, поблизу коло Феді, руку якого вона зараз відчуває на своїй руці, велику білу руку з рожевими старанно чищеними нігтями.

Тимчасом товариш Ключко ходив коло столу президії, заклавши руки в кешені своїх широченних галіфе, і робив уже висновки з усього, що раніше було ним сказано.

— Комсомолу треба що-найбільше практично підходити до цієї справи,—наче нехотя кидав він слова.—Значить, кожний полагоджений місток,—ну да!—чи направлена куди слід скарга, чи значить щось інше практичне важать більше, ніж десятки промов, тобто докладів... Так що, товариші, значить треба й вам, тобто підтяг-

нутись, і братися за роботу,—ну да!—бо у вашому підшефному, значить, селі теж є до чого руки прикласти...

На цьому він і закінчив і як ходив, заклавши руки в кешені, так і сів, не виймаючи їх звідти. Закинув ногу на ногу і став дивитися на розтоптані чоботи свої, ніби вперше помітив, що вони вже давно каші просять.

Збори закінчилися знов таки сміхом.

Товариш Ключко став відповідати на запитання. Поміж усім іншим хтось запитував, чи можна комсомольцеві ходити до церкви слухати півчу, коли це йому подобається. Так таки слухати півчу, а не богу молитися.

З давніх-давен церква була найулюбленишим конем товариша Ключка. Скочив, вдарив п'ятами в ребра й поскакав... Зупини його! Так сталося й тепер. Він, скільки того можна було чекати від його спокійної лантухуватої натури, гаряче став доводити, що не можна. Мовляв, мусть бути такий твердий принцип, що у ворога й хвилинки в хаті пересидіти не можна, хоч би який дощ надворі не періщив. З ворогом треба битися, а не пісні слухати. Треба свої хори організовувати, коли співи любиш.

До того договорився товариш Ключко, що навіть руки з кешень вихопив і став вимахувати ними перед власним обличчям. Далі більш—вихопив з кешені олівця і олівцем щось у повітрі креслить. Лусь!—Олівець упав додолу. Ключко нахилився його діставати та тут з верхньої кешені випав гребінець. Він за гребінцем—з другої кешені посиналися мідяки. Ключко почервонів, лазить, збирає своє збіжжя, а комсомольці регочуть, ревуть, як навіжені. Разом з усіма сміялася й Марія. Сміялася, як ніколи, на весь голос дзвінко й безупинно. Тут-то її й запримітили всі, бо раніше нікому на очі не потрапила.

Після зборів її й Федю обступили комсомольці, закидали запитаннями, а широкоплечий Мадика сказав просто:

— Ти що, в комсомол хочеш?

Такої думки ніколи не було в Марії, та лише сказав це Мадика, вона одразу стала давнішим неусвідомленим гаразд бажанням, ніби він лише точно висловив те, що давно вже неясно думалося їй.

— Хочу,—відповіла Марія, глянувши на Федю, що не відходив од неї.

Федине обличчя розплилося в широку посмішку. Він міцно тиснув Марії руку, виходячи разом з останніми з клубу. Все це так добре складається для нього і, головне, йому навіть не доводиться довго над усім мудрувати. Йдеться якнайкраще. Марію приймуть до комсомолу, всі знатимуть, що це він її спровагував, його авторитет піднімається, бо Марія—це перша дівчина в осередку. Вже й тепер на нього дивляться трохи не так, як два тижні тому. Губка навіть сказав, що він, Федя, молодець... Він, Губка, так і знав, що він, Федя, розумний хлопець і не допустить, щоб трапилося одне прикре непорозуміння.

Федю образили Губчині слова. Так говорить зверхній до нижчого, до слуги, що залежить від нього. Проте, Федя мав силу стриматися і Губці нічим не відповів, коли не рахувати усмішки, яку він намагався зробити якнайбільше двозначною. Мовляв, то нам відомо, що й до чого ми робимо. Якщо ж ви думаєте, що це ви вплинули, то й думайте собі на здоров'ячко, а нам дайте спокій.

Марія посіпала Федю за рукав. Він поринув у свої думки і не помітив, що комсомольці вже розійшлися й вони лишилися з Марією вдвох.

Разом вийшли з млина і пішли на гору до міста. Федя мовчав, широко ступаючи. Марія ледь-ледь встигала з ним і, нарешті, зупинилася.

— Не так хутко, Федю... Вже ноги не ходять...

Мабуть тепер лише Федя помітив її присутність. Він здивовано глянув на неї, потім весело всміхнувся й узяв за лікоть.

— Так ти й справді в комсомол хочеш?

— Справді.

— Ото й добре... Я хотів сам з тобою про це говорити. Та воно й краще, що ти сама надумала...

— А приймуть мене?

Федя розреготався. Він подумав: чого б їй турбуватися? Її та не приймуть! Це коли б він, Федя, подав заяву, то інша справа—сказали б, що примазується,

дрібно-буржуазного походження мовляв, а вона ж робітниця!

— Чого регочеш?

— Ну як же? І думати нічого! Приймуть обов'язково. Тобі вчитись треба, я тобі книжечок кілька принесу прочитаєш.

Марія почервоніла.

— Я читаю погано... Не розберу я книжки.

— Ну? Єрунда, ми вдвох якнебудь, я тобі допоможу.

Він провів її майже до самого двору, і там вони щиро розпрощалися, умовившись зустрітись, щоб разом читати книжки, що їх мав принести Федя.

XV

Віра Амнеподистівна, дочка отця Амнеподиста, що його в Глухому звали ще інакше „Отець-Ану-Піди-Сюди“, з години на годину чекала приходу Похитунші з Марфушею. В неї була вже готова відповідь та вона боялася, що відповідь зовсім не так, як думає. Ці кілька днів, що Марфуша не приходила після першої своєї візиту, Віра Амнеподистівна не змогла знайти собі місця. Вона безсила була щось робити. Кругом одчай. З того дня, як помер отець Амнеподист і як покинув її наречений, довідавшись, що після батька майна нічого не лишається, став рушитися той видимий, ще при батькові колосальними зусиллями підтримуваний добробут. Спочатку дехто з прихожан допомагав, а потім усі відкинулися... Кому вона потрібна? Та й хто потрібний забезпеченій ситій людині? Може ще однаково задоволений, для компанії, щоб було з ким різатись у хвилику, чи лузати насіння за ворітьми на лавці, та й то доки не попросить грошей позичить. Батько—отець Амнеподист, що тягнув лямку церковної служби, будши людиною поглядів протилежних догматам християнства, завжди говорив, вживаючи латинської мудрости: „Homo homini lupus est“. Так, це правда, згадуючи батьківські слова, думала тепер Віра, людина людині вовк. Людина людину їсть, чекає на загибель її, щоб більше надії було вхопити ласий шмат з весільного столу життя цього.

Юрчик не хотів іти до Віри. Юрчик боявся, що вона

таки виконає свою загрозу і повідкручує йому вуха. Але тітка Ангеліна й тітка Марфуша і навіть сам Пантелеймон Капитонович наказали, то ж, приховавши жах у глибині свого маленького серця, Юрчик зайшов у сусідський двір і постукав у двері хатини. Віра навколішках плакала перед образами, коли почула стук. Нехотя підвелася, прислухаючись до того, як калатало серце гулко—так гулко звучить хода вночі по пустельній вулиці. Витерла очі. Одчинила двері.

— Драстуйте! Казали наші, щоб приходили обідати, дуже просили, наказували, щоб без вас не вертався...

А-а-а! Це лише Юрчик! З полегшенням зідхнула Віра. Юрчик каже, що дуже просили? Гаразд, Юрчик може собі йти. Вона й без нього дорогу собі знайде. Так хай і перекаже тітці та дядькові. Вона зараз прийде. Ось тільки вмийється та перебереться. Юрчик на таке не згодився. Він, правда, вийшов у двір, але сів на призьбі і став дражнити собаку. Та собака був смирний і не пам'ятав лихого. Його важко було роздратувати. Він лашився до Юрчика, стрибав йому на коліна, намагаючись поцілувати в обличчя. Юрчик одпихав його від себе, сміючись, потім бігав з ним навипередки по дворі і так згаяв час, поки не вийшла з хати Віра, просто зачісана, в темному платті з легкою старенькою хусткою на плечах.

„Юрчик так і не послухав її? От шибеник... Що то з нього буде?“

В Похитунів на неї чекали. Стримуючи хвилювання, Віра привіталася й сіла до столу на запропонованого їй стільця. Марфуша доручила Юрчикові свою малечу, і він повів її з хати. Похитунша подала зеленого борщу з сметаною і підсунула до Пантелеймона Капитоновича хліб та ніж. Це було його одвічною привілеєю—різати хліб. Він поважно перехрестив хлібину і лише тоді встромив гострого ножа в її пухке черево. Нарізвавши хліба, Пантелеймон Капитонович узяв ложку в руку і сьорбнув борщу. Тільки тоді, коли він плямкнув, цим голосно висловлюючи своє задоволення, всі останні теж стали їсти. Віра їла і їй здавалося, що вони рахують кожну ложку борщу, яку вона проносить до роту, кожний шматочок

хліба, якого вона відкушує. Вірі дуже хотілося їсти, але вона, перемагаючи голод, присилювала себе їсти „нехотя“, щоб не подумали, не говорили потім, коли вона піде, яка вона голодна. Найгірше—це відчувати, що тебе жаліють. Жалість—це чуття егоїстичне. Жаліють тебе не тому, що в тебе немає, а тому, що в них є. „Яка ж вона жалька, в неї навіть на хліб немає... Слава богові, в нас є“!

За обідом майже не говорили. Похитунша, правда, щось поторохтіла про жінвідділ, але її ніхто не підтримав і на тому розмова ввірвалася.

— Хороший чолов'яга був ваш батько,—витерши вуса, сказав Пантелеймон Капитонович так несподівано, що Віра здригнулася і трохи не впустила виделки з рук,—а що вже випити вмів, то не кожний так уміє... Бувало, п'є та все з писання приказує. Не одну пляшку ми з ним випили...

Віра криво всміхнулася у відповідь на це й подумала собі, що було б батькові пити менше, то, можливо, щось і залишив би їй... Пропив геть усе чисто! Як його й у церкву пускали? Так воно в світі ведеться—хто що проповідує, той ніколи того сам не робить. Хоч би й батько—у неділю у церкві казання про п'яниць скажуть та й підуть з Пантелеймоном Капитоновичем обідати, а вже звісно що то за обід—додому не у ворота йдуть, а через паркан, підбравши рясу, лізуть.

Може, Пантелеймон Капитонович нічогісінько собі й не думав сказати тим, що сказав. Та завжди буває так, що сказане одним підхоплює другий; сказане одним полегшує другому висловити свою думку. Так воно сталося й тепер, коли після слів Пантелеймона Капитоновича, який перший порушив важку мовчанку, що панувала в кімнаті, в розмову втрутилася Ангеліна Любомирівна. Вона пригадала Марфушине весілля, кожну дрібницю з нього і, звичайно ж, не обминула й борошна та соли, що їх дали отцю Амнеподисту за вінчання. Віра сиділа, наче на гарячій сковороді. Усе, що говорилося за столом, може й не навмисне, але скероване було до того, щоб ущипнути її хоре, розвинене бідуванням і спогляданням чужого добробуту, самолюбство. Їй хотілося встати, подякувати гостинну родину за честь і ласку й бігти кудись

подаді від цієї простої світлої кімнати, від чистого подвір'я, вузької вулички, від усього трагічного містечка, щоб бути самій, не бачити людей, будинків, знайомих тротуарів, дерев, що теж, здається, мають своє обличчя... Так, дерева мають кожне своє лице, і вона напевне знає—той нахабний кленок, що росте під вікном її халупи, щовечора підглядає, як вона роздягається. Віра, заглибившись у свої мислі, і не почула, як скінчила говорити Ангеліна Любомирівна. Вона відчула лише смутно, що голос Похитунші ніби змінився, а підвівши очі, побачила, що говорить уже Марфуша.

Але про що ж вона говорить? Вона запитує: чи Віра вже надумала щонебудь? Чи Віра дасть їй відповідь? А чого б Вірі і не відповісти! Віра зараз відповість. Ось вона тільки трішки прийде до пам'яті. Це ж не щонебудь таке незначне... Це ж вона навіки себе продає. Отже, вона має право заставити їх трохи почекати. Хай собі думають що завгодно ці кілька хвилин чекання. Вони звичайно будуть думати, що Віра згодиться... Чудово! Та вони інакше й не можуть думати. Хіба ж Віра має право відмовитися від такої чести, хіба для того, щоб вона відмовлялася, Марфуша приїздила сюди в Глухе, хіба для того її запрошували до Похитунів обідати? Та чорт з ними—і з Марфушею, і з Похитунами, і з їхнім обідом! Невже це зупинить її, примусить погодитись? Ні, ніколи. Та що це? Віра розкриває рота, примушує себе сказати зарані витверджене коротке слово відмови, але чує, як якийсь невідомий, незнайомий, чужий голос вимовляє тихо і боляче слово згоди... Віра стоїть приголомшена, боячись зрозуміти те, що сталося, але те, що сталося, розуче, невмолимо стає перед її очима, і Віра, приголомшена своєю несподіваною відповіддю, безсило схиляється над столом і плаче сухим беззвучним плачем, що розриває душу, нагадуючи хрипке собаче гавкання.

XVI

Марію прийняли до комсомолу. З цієї нагоди Федя почував себе героєм, бо що б собі хтось не думав, а без його участі тут не обійшлося. Можна навіть пересвідчитись. У заяві, що її Марія подавала до осередку, ясно

чорним по білому, написано було поміж усім іншим і таке: „З розмов з товаришем Федором Ватулею мені стало ясно, що комсомол—це єдина організація, до якої слід іти молодій дівчині, яка хоче боротись за краще майбутнє. В цьому мене переконав товариш Федір Ватуля, якому я за те, що одкрив він мені очі, голосно дякую, а вас прохаю прийняти мене до своїх лав“.

Заяву хоч і було написано Марііною непевною рукою, та складав її, проте, Федя. Він з тремтінням стежив на зборах, яке вражіння справить заява на комсомольців. Всі аж зойкнули від несподіванки... От тобі й Федя! А вони мали його за останнього лобуряку. Такої втнув! Першу дівчину до осередку прилучив, а це не абищо. Після зборів обступили його стіною... Як же це він? Коли це він встиг? А дівчина не погана, видать, і не дурна... Хоч би в кого думка майнула, що заяву Марії він сам міг скласти! Увесь млин говорив про Марію і про Федю. Правда, і тут не без Фединої участі, — він ходив від одного робітника до другого і кожному розказував про те, що Марію затвердив осередок у дійсні члени комсомолу. Про це ж він сповістив і Тихона Амосовича. Як і більшість, Тихін Амосович Марії не знав і тому справедливо здивувався, почувши від Феді цю звістку. Потім зацікавився, бо навколо тільки й розмов, що про Марію було.

Вступ до комсомолу на невеличкому млині — це все-таки не аби яка подія, а ще, коли вступає до комсомолу дівчина, подія виростає в своєму значінні до неймовірних розмірів і заслоняє собою всякі інші події, можливо в інший час цікавіші й важливіші. На особу, що відзначилася вступом до комсомолу, ходять дивитися, як до кінематографу на цікаву картину. І це не тому, що комсомол така дивна річ або вступ до нього виняткове явище. Ні, зовсім не з цих причин. Просто млин живе собі тихим життям, подій особливих не трапляється, а коли вже трапиться якийсь дріб'язок, то одразу ж він стає центром уваги всіх і кожного аж до того часу, коли інша подія не принизить значіння попередньої. Покищо ж робітники ходили до винбарю дивитися на Марію й на всякі лади обговорювали її зовнішність та вдачу.

Гудок одкривав, і зморені робітники валкою посунули до воріт, там розходячись по домівках. Тихін Амосович теж ішов додому. Діходячи до воріт, він побачив Миколу Григоровича Рябченка. Той поспішав кудись за головний корпус і навіть не помітив Тихона Амосовича.

— Куди це ти біжиш?—крикнув Тихін Амосович, і лише тоді Рябченко зупинився, подивившись в його бік.

— Та побіжу на Бондаренкову гляну... Що воно за птиця така?

— І ти тієї самої?—докірливо похитуючи головою, сказав Тихін Амосович—Ніяк не думав... Хіба тобі робити нічого? Дівчина як дівчина мабуть... Що в ній цікавого? Ходім додому!

Микола Григорович не погодився.

— Е, ні,—крикнув він, сміючись.—Піду гляну! Бувай здоров, козаче!

Тихону Амосовичу теж кортіло піти подивитися на Марію, але щось його підштовхувало сьогодні іти всім наперекір. Більше йому робити нічого,—думав він, ідучи додому,—як тільки на дівчат дивитися. Подумаеш, яка подія! Якесь сопливе дівча щось там зробило, то й цяцькаються з ним, немов із чимсь путнім. Що ж тут видатного? І він, Тихін Амосович, може не те, що до комсомолу, ба, навіть до партії записатись і про нього балакатимуть... Дійсно є про що говорити! От коли б ця дівчина, та, скажемо, сто тисяч виграла по державній позиці, то інша справа. До комсомолу тисяча дівчат запиються. А сто тисяч тільки одна виграти може!

Тихін Амосович дійшов майже до самого дому, не помічаючи того, що весь час, гудячи Миколу Григоровича й усіх останніх, що ходили дивитися на Марію, він сам не переставав думати про неї.

Його догнав Петро Павлович.

— А знаєте, Тихоне Амосовичу, дівчинка що треба,—прицмокнув він.—Бачили?

— Ні, не бачив... І не хочу бачити.

— О-о! Чого б це ви так? Мабуть, уже залицялися та такого одкоша мали, що й згадувати не хочеться?

— Ще б пак! Ви ж і вигадаете...

— Та я жартую, жартую! Хіба я не знаю? Ви ж у

нас манах... Ха-ха-ха!.. А дівчинка хороша! Дай бог вам такої...

— Спасибі на добрім слові. Такого добра скільки вгодно. Є з чого вибирати, аби охоту мав... Ну, мені вже звертати, Бувайте здорові, Петре Павловичу!

— Ходить здорові!—відповів Петро Павлович, не зупиняючись.—На все добре, старий бахуре!

Тихін Амосович, поспішаючи, не чув останніх слів Петра Павловича. Хоч ніхто не зможе сказати цього напевне. Може, він лише зробив вигляд, що не чує, бо почувши треба було б образитися, сказати кілька неприємних слів Петрові Павловичу, а це значить зіпсувати взаємини... Ні, для цього ще не настав час. Хай колись разом...

— Еге ж, хай колись іншим разом,—з погрозою, що чулася в голосі, сказав, заходячи в двір, Тихін Амосович, бо він дійсно чув сказані Петром Павловичем слова, в чому ми, на підставі його погроз, маємо нагоду пересвідчитися.

Його зустріла Тетяна Гаврилівна.

Вона мала в руці листа і ще здалека показувала його Тихону Амосовичу.

— Поздравляйте мене, Тихоне Амосовичу,—сказала Тетяна Гаврилівна, вступаючи йому назустріч.

— Це можна,—поздоровляю... Та тільки з чим же вас поздоровити?

— Письмо од Сашеньки получила... Пише, що,—ось читайте!—Скоро йому всі бомаги вийдуть, щоб додому вертатися. Треба тільки відціля поручительство послати, що він не добровольцем пішов, а мобілізованим був... Двох свідків треба.

В Тетяни Гаврилівни тремтіли руки і голос тремтів; і з очей котилися великі каламутні сльози. Скільки ж вона ждала його, Сашеньку тобто. Боже ж ти мій, боженьку! Значить, брешуть люди, є такі бог у небі, почув її молитву... Це б тільки десь двох свідків знайти! Та світ не без добрих людей і свідки знайдуться.

— А де ж ви їх візьмете, Тетяно Гаврилівно? Сашенька ж ваш дійсно добровольцем пішов... Хто ж це посвідчить, що його мобілізували?

Тетяна Гаврилівна замерла, як стій. Сльози враз висохли в її очах і за хвилину до того повне м'якого жалю спогадів лице набрало твердих різких рис.

— А ви хіба не дасте?—голосним шепотом запитала вона.—Він що вам зробив? Вам матері радість зробити жаль?

Тихін Амосович розгубився.

— А другий же хто буде поручителем?

— Гвоздик, Петро Павлович, він мене знає... Він не відмовить.

— Тоді й я поручуся,—сказав Тихін Амосович, хоч це ясно було ще тоді, коли він запитував, хто буде другим поручителем.

Він пообідав і, по своєму звичаю, ліг відпочити на годину. Але сон не йшов до його очей, і він даремно ворочався в ліжку, намагаючись заснути. Події цілого дня—Марія Бондаренкова, що на неї бігав увесь млин дивитися, приїзд Сашеньки, господинного сина—не давали йому спокою, збуджуючи думки. До того ж одна найважливіша, найцікавіша думка ніколи не покидала його з того дня, як Марфуша, жінка вальцьового Гвоздика, відїхала до Глухого. Він хоч і примушував себе не думати про її приїзд і про все останнє з цим приїздом зв'язане, та це не завжди йому вдавалося. Відчував якусь насолоду в тому, що боровся в собі між двома почуттями. Уявляв собі свою наречену, будував пляни родинного життя, малював картини особистого щастя. То нараз якимсь зухвалим поворотом думки руйнував усе допіру збудоване, так само, як маляр густою фарбою зтирає щойно намальоване обличчя, коли воно не відповідає його вимогам.

— Все це в моїх руках,—думав Тихін Амосович.—Щастя мое і життя мое. Схочу—житиму так, а захочу інакше—інакше житиму. Маю волю вибирати собі кращого з-поміж того, що бачу. Хто мені заборонить? Може ти, Антоне? Спробуй лише. Вже й пробував—скільки років пробуєш, а що з того вийшло? То й не вийде нічого.

Тетяна Гаврилівна заходила, просила написати адресу на листі до сина,—треба було латинськими літерами. Тихін Амосович, дивлячись на старого конверта, перемальо-

увув незрозумілі значки і, зіпсувавши кілька конвертів, нарешті, виконав прохання. Умився й вийшов з двору. За ворітьми став, подумав хвилинку і попрямував на Закопанську вулицю до Орини.

XVII

Ніч Тихін Амосович провів у Орини. Прийшовши звечора, він застав її сумною. Вона все не могла забути їхньої вранішньої розмови на вулиці. Цілий день, пораючись, згадувала слова Тихона Амосовича, сказані наспіх: „Не хочу, щоб хтось бачив“... Виходить, він стидається Орини, свого зв'язку з нею? Не що інше, тільки це! Хіба ж вона не знала, що так воно є, що інакше і не могло бути?.. Він буде крадькома, ввечері, приходити до неї, щоб люди не бачили, не говорили. Це не давало спокою Орині, а коли прийшов Тихін Амосович, останні надійні думки—а, може, він не такий?—остаточно зникли. Орина остаточно переконалася в тому, що Тихін Амосович є такий, як і всі, ні трохи не кращий, ні трохи не гірший. Він знає її поночі як жінку, а при світлі не дивиться в очі, тікає від неї, не говорить... Та й про що йому з нею говорити? Чи вміє взагалі він говорити з людьми, окрім, як підгалдикувати? Яка туга, яка безмежна туга...

Як і щовечора, пили чай мовчки, а потім вклялися в ліжку. Їхній дійсний зв'язок починався й кінчався ліжком. Орина забувала, що Тихін Амосович в дійсності ж чужа їй людина. Думалося, що це той, омріяний, вигаданий милий, уяву про якого складалося протягом усього життя, про якого, ще не знавши, відомо було, які в нього очі й волосся, як він цілує, якими іменами він буде тебе кликати в хвилини любовних піднесень. Але мрію швидко розбивала стандартизована дійсність, стандартний рух руки, якою Тихін Амосович тягся, трохи підвівшись на ліжку, до шклянки з водою, що стояла на столі.

З'являлася шклянка з водою, і одразу зникали чари самообдурювання, одразу пригадувалося, що це ж Тихін Амосович, помічник вальцьового з 4-го державного млина, людина, що боїться дивитися правді в очі, ховається від неї, так само як ховає від людей своє жовте тіло в

штани гвардійського сукна та полуботьківські сорочки.

Тихін Амосович випив води, звів з ліжка босі ноги й почухав волосаті груди...

— Додому пора,— сказав він,— щоразу в тебе залежують до світу, вже й Тетяна Гаврилівна моя догадуватись стала...

Орина мовчала. Він одягся, не запалюючи лампи, підійшов до ліжка і подивився на неї.

— Спиш?

Вона не спала, але не хотіла відповідати. Зціпила зуби й напружувалась, стримуючи сльози. Подумав, що спить.

— Ще б пак не заснути...— знову подумав, позіхаючи, і вийшов.

Менше всього він міг думати зараз про те, що Орина не спить, що вона щось думає, мучиться. Почуття ситого задоволення опанувало його, примушувало думати про сон, і навіть повсякчасна думка про те, що зв'язок їхній колись та стане всім відомий, зараз відійшла кудись в глибину його свідомості й нічим не нагадувала про себе. Дома, коли, прочитавши газету, заліз у ліжку, ця думка виринула на поверхню задоволено масного плеса його відчущань, але на хвилину, та й то тому лише, що в рубриці „Суд і побут“ було про аліментну справу. Може б, він і надовше зупинився над цим питанням, так сон хилив його різнокольорову голову, і, не помисливши гаразд, Тихін Амосович заснув.

Жахливий сон промучив його всю ніч, в найрізноманітніших комбінаціях повторюючись після того, як, раз прокинувшись, він знову починав дрімати.

Його ощадна книжка вилетіла з бокової кешені піджака і пливла перед ним у повітрі. Він намагався її схопити, та ні—книжка разом віддалялася від нього. Він прискорив ходу—без наслідків: книжка рівно на два кроки пливла поперед нього, і він не міг її схопити, як не міг би схопити своєї тіні. Пустився на хитрощі. Вдавано спокійно повернув у протилежний бік. Пусте! Вона, нахабно пролетівши над головою, знову опинилася спереду. Кинувся бігти. І тут сталося неймовірно—книжка стала виростати, збільшуватись, а він, навпаки, зменшу-

вався, так само як і дерева, і будинки вулиці, якою він біг навздогін за своєю книжкою. От уже він став завбільшки, як гумова лялька для малих дітей, а будинки— як невеликі коробочки... Книжка ж заступала небо, пів неба, ціле. Вже й сонця не стало видно, темінь обгорнула землю, а він усе біг, почувавши, що швидко втратить останні сили, впаде, на крок не добігши мети. А тут, як на лихо, болото—ноги грузнуть, і думається, що то хтось ловить за ноги, хоче на бігу зняти чоботи... І враз стає холодно, серце падає в безодню глибоку й чорну і він сам летить, наздоганяючи власне живе, червоне маленьке серце. Він же не може жити без серця. Як він житиме? Кожна людина має серце, а він загубив своє. Від цієї думки стає страшно, і хочеться швидше знайти своє серце, так хочеться, що на хвилину забуваєш навіть про книжку ощадної каси. А вона летить за ним слідом у чорну прірву, і коли, нарешті, Тихін Амосович падає на дно прірви, глухо зойкнувши, покриває його твердим холодним листом... Що це?.. Ага! Це книжка! Добре! Він знайшов і книжку, і серце тут б'ється, під лівою рукою. Він може заспокоїтись... Ось він підведеться, вилізе з цієї прірви, знову побачить сонце, знову буде ходити на роботу й повертатися додому. Тільки як вилізти? Прірва вужчає. Стрімкі схили її сходяться, і він відчуває себе в темному висохлому колодязі... Хіба висохлому? Аж ось вода починає заливати його, від щиколоток піднімається до колін, до пояса! До грудей. Брудна зелена вода. До шиї! Жаби дивляться на нього зеленими шкляними очима... Яка млюсть! Тихін Амосович дивиться в очі жабі і, наче загипнотизований, поринає в холодну, липку й густу воду...

Прокинувся облитий холодним потом. Розкрив очі й спочатку не міг зрозуміти, де це він є, що за кімната— знайома ніби й незнайома водночас. Думав, що це лише продовження химерного сна, і чекав ще якоїсь несподіванки... „Де книжка?“—раптом майнула в голові думка, і, підштовхуваний нею, Тихін Амосович зірвався з ліжка і став нищпорити по кешенях свого піджака. Під руку попадались якісь непотрібні папірці, цербко-

півські преміяльні марки, брудні носовики... Тихін Амосович нервувався, кидав усе на підлогу й не помітив, як разом з усім непотрібним викинув і книжку. Знову шукав, прислухаючись до ущімливого завмирання серця, і, лише випадково глянувши на підлогу, побачив її. Схопив тремтячими пальцями, притулив до холодних грудей і стомлено пішов до ліжка. Сів на краєчку, подивився на книжку не то здивовано, не то ображено і заплакав...

Важке почуття самотности та образи розвіялося трохи, коли Петро Павлович сказав, що приїхала Марфуша, а з нею ще одна знайома Марфуші—жінка з Глухого. В Тихона Амосовича защеміло серце... як скоро! Час пройшов непомітно, він не встиг навіть приготуватися гаразд. Але нічого, все це нічого, все це якось обійдеться, все вийде на добре... Він навіть радий, що вже не треба чекати, що сьогодні, мабуть, сьогодні, він познайомиться з жінкою з Глухого і, коли там щось вийде поміж ними, візьме відпустку, і підчас відпустки вони одружаться... Чудово! Він ніяк не сподівався, що це так просто і нескладно виходитиме. Треба сьогодні, ніби ненароком, зайти до Гвоздика... Правда, незручно з'являтися без запрошення, та плювати на все. З якої речі йому треба цих запрошень чекати? Прийде і без запрошення... Завжди ж приходив.

Робочий день тягся чогось надзвичайно довго й невдало. Траплялося безліч прикрих непорозумінь з вальцями, підмітальщик Федя збився з ніг, носячи лантухи пшениці. Він роздратовано поглядав на Тихона Амосовича і, мабуть, помічав, що з тим щось діється незвичайне. Це помітив також і Петро Павлович, але обидва вони не запитували нічого в Тихона Амосовича, і кожен продовжував свою працю, лише у думці кленучи інших... Еге ж, бо Тихін Амосович думав, що в усіх непорозуміннях винні Федя й Петро Павлович, а ці двоє—навпаки.

Снідав Тихін Амосович біля вальців же, хоч цього й не дозволялося правилами внутрішнього розпорядку Федя ж нічого з собою не приніс і з цієї причини не пішов униз до помешкання, що слугувало робітникам за їдальню. Він стояв біля Тихона Амосовича, дивився,

як той, відламлюючи по кривітці бублика, смоче, як дитина, молоко з пляшки. Дивитися було разом і смішно і неприємно, та чогось незручно було одійти, хоч і розмови не було між ними ніякої. Може, навіть через те не міг Федя одійти, що в Тихона Амосовича на обличчі лежала важка задума, і, над чимсь важким задумавшись, Тихін Амосович смоктав молоко з пляшки... Було в цьому щось глибоко дитяче—діти в таких випадках нахмурюють брови й поважно сопуть.

— Федю!—почувся голос.

Федя миттю повернувся. Перед ним стояла Марія і, усміхаючись, подавала йому руку.

— Здрастуй, Марусю!

— Здрастуй... Ти ж чого не приніс книжки? Я тую вже прочитала, а насилу второпала, букви маленькі дуже—як маком насипано...

— Сьогодні принесу,—сказав Федя.

Тихін Амосович, коли побачив Марію, від несподіванки застиг з пляшкою коло рота. Тепер же він широко розкритими очима дивився на неї, і рука з пляшкою поволі опускалася до коліна. Марія через Федине плече глянула на нього. Від цього погляду Тихін зняковів, розгубився й, не знаючи, що робити, нашвидку укусив бублика й припав до пляшки... Це вийшло в нього так незграбно й смішно, що Марія не стрималась і голосно розреготалася.

— Чого ти?—крикнув до неї Федя, а Тихін Амосович почервонів і закашлявся. Марія, не перестаючи сміятись, побігла геть собі...

— Хто це?—по хвилі мовчанки запитав Тихін Амосович.

— Бндаренкова, нова комсомолка наша,—з гордістю відповів Федя,—хіба ви її ще не знаєте?

Часом одного слова, одного побіжного погляду досить для того, щоб зруйнувати людські мрії, виплакані довгими безсонними ночами, одну цеглину досить вибити з підмурку для того, щоб уся будова захиталася й розсипалася порохом. Тихін Амосович після гудка не пішов додому. Він став на воротях млина, палив цигарку й

пропускав повз себе робітників, наче оглядаючи їх усіх по черзі. Коло нього на хвилину затримався Петро Павлович, потім зупинився Микола Григорович і Федя, але всі вони невдовзі пішли, лише він лишився при воротах... Вже останні робітники виходили з двору, й двір поволі порожнішав; сідав порох на цемент тротуарів; гримів ключами прийомщик; інвалід, що продавав коло воріт цигарки, складав свій крам і теж збирався йти... Швидко від клубу пробігли секретар комсомолу Губка з Мадикою, про щось сперечаючись і сміючись. Тихін Амосович терпляче чекав. Він певний був, що, пильнуючи коло воріт, не дав зівка, хоч йому й забивали памороки Петро Павлович та Микола Григорович. Та все ж таки, чому це так довго її нема? Кого? А ви хіба не знаєте? Го-го! Марії Бондаренкової. Тихін Амосович стоїть на воротах і, як вісімнадцятилітній парубійко, очікує на неї подивитись... Не чекали? Ще не такого ви побачите, слідкуючи за Тихоном Амосовичем. Правда, у нього вже терпець увірвався, чекаючи; правда, він весь час клене й себе і весь світ разом; правда, він радий був би бігти зараз додому чим дужче... Та ні, він не побіжить, він буде стояти тут до вечора, до завтрашнього дня, тиждень цілий... Він не піде, поки ще раз не побачить того блідого обличчя, милої усмішки, сірих очей... Ні, він не зійде з місця... Але що це? Сторож іде замикати ворота. Хто це замикає ворота так рано? Мабуть, таки її вже не буде... В Тихона Амосовича завмирає серце й журба гнітюча вповзає йому до грудей поза комірцем сорочки. Він це яскраво відчуває: одразу стає холодно в грудях, наче їх обложили кригою, й крига змерзлася суцільним панцером... Хоч ляж та помирай. Ні! Ще рано помирати, ось... ось... з-за головного корпусу з'являється така вже знайома постать... Вона!.. Вона!.. Коли б Тихін Амосович не соромився самого себе, бо, крім сторожа, що теж наближався до воріт, поблизу нікого не було, він заспівав би якоїнебудь дикої пісні й, мабуть, не менш дико викидав би ноги в якомусь незрозумілому танці... Тепер же він просто втяг голову в плечі, ніби ховаючись сам від себе, і застиг непорушно.

Марія пройшла повз Тихона Амосовича, кинувши теплий погляд, яким ніби просила пробачення за свій несподіваний регіт, і в тую ж хвилину сторож замкнув ворота, здивовано подивившись на нього.

Тихонові Амосовичу нічого більше не лишалося, як і собі йти додому.

Він почував, що тількищо сталася катастрофа... Сталася колосальна катастрофа, яка перевертає догори ногами увесь звичний, годами встановлений життєвий лад. Він забув про все, забув про самого себе, про те, що має одружитися, про те, що приїхала Марфуша й він збирався йти до неї... Та що ж це з ним робиться?—трохи вголос не крикнув Тихін Амосович. Його лякала незвичайність становища, він не міг зрозуміти, що це саме діється... Ну, побачив він дівчину, засміялася вона, розреготалася, побачивши його обличчя... Виходить, воно смішне, коли, дивлячись на нього, можна сміятися? Але він так не думав... Значить, треба образитися. Невже таки кожна короткохвоста дівчина буде реготати йому в обличчя й він не звертатиме на це уваги, ніби так і годиться, ніби він для того й живе на світі, щоб з нього сміялися? Проте, він припустив цей сміх, він не образився... Навпаки, він з невідомим йому раніше теплим чуттям згадує про веселий рот русявої дівчини, про блискучий разок її зубів... І знов таки—тількищо вона пройшла повз нього й усміхалася так тепло й привітно, що треба ж бути кам'яною людиною, щоб не зворушитися.

Так, Тихін Амосович не зрозумів, що з ним діється. Він не припускав можливості такого стану, й коли сам опинився в ньому, не повірив. Було так порожньо в грудях, так журно, що не лишалося більше нічого робити, як купити голярку—Тихін Амосович чомусь саме в цей момент згадав про неї—або йти обідати... і Тихін Амосович поєднав одне з другим. Він зайшов у крамницю, не торгувавшись, купив усе необхідне й пішов додому...

Йому безперечно не щастило.

В Тетяни Гаврилівни боліли зуби, обід був холодний, потім пішов дощ, а під кінець довелося лишитися безвусим. Справа в тому, що, так зле почавши свою після-

робочу пору дня, він вирішив хоч чимнебудь розважитись. Розвагою мусило стати гоління, а як не вмів він голитися, то й порізав собі спершу щоку, а потім несподівано для самого себе відтяв пів правого вуса.. Кілька років викохуваний, а все ж миршавий вус упав на підлогу, розсипавшись окремими волосинками. З болем у серці й зі сльозами на очах Тихін Амосович одрізав і лівого, при чому сльози на очах з'явилися не так від болю в серці, як від болю й щеміння численних порізів на щоках і на підборідді.

Коли він з'явився на роботу увесь обліплений пластирем, усі робітники, як кілька днів тому на Марію, бігали дивитись на нього. Прийшов і Микола Григорович. Його Тихін Амосович зустрів добірною лайкою, та той не зважав на це і сміявся, мов оскаженілий..

Федя привів Марію. Вона пригадала вчорашню постань коло воріт млина, не стала сміятись, як інші, й одразу ж вийшла собі геть. Тихін Амосович весь час думав про неї й, коли побачив її, напружено силкувався вгадати, що думає вона, дивлячись на його заліплене пластирем обличчя... Може, то йому так здавалося? Він побачив жалість в її очах. Цілий день радий і щасливий був з того, що вона—лише вона—пожаліла його, навіть не звернув уваги на запрошення Гвоздика прийти вечеряти, знову чекав коло воріт млина, вирішивши неодмінно підійти до Марії. Але вона йшла з Федею, і він не наважився.

XVIII

Орина зустріла Тихона Амосовича недалечко від своєї квартири. Він ходив по тротуару, згорбившись і заклавши руки в кешені, й на обличчі в нього лежала важка задума. Він щось бурмотів собі під ніс і коли побачив Орину, збентежився. Він уже й забув, для чого сюди прийшов, забув, що чекав її. Думки його були десь далеко, в усякому разі, думав він не про Орину й не про будинок старої баби Роговенчихи, около якого вже, мабуть, більше зо ста разів обійшов. Хіба він міг зараз думати про Орину чи про щось інше, не зв'язане з головною його думкою, що так несподівано прийшла й ні

на хвилину не покидає його? Покинути? Ні, ні за що! Цієї думки він не залишить ніколи. Який він був сліпий весь час, який черствий і жорстокий, як калічив він своє життя стільки років! Чому ця думка не прийшла йому в голову десять, п'ятнадцять, двадцять років тому? Він був би тепер щасливий, він був би щасливий цілих двадцять років, цілий свій вік, не знав би таких хвилин, як ось ці прокляті хвилини вагань, нерішучости, боязни... Та геть усе до біса! В нього стане сили сказати прямо все, що він думає, і зробити так, як він хоче!.. Хто посміє йому перечити? Ого! Ніхто не скаже й слова, всі вони мовчатимуть, бо не мають права, не мають вони права щось сказати... Господи! Життя ж біжить, йому сорок років, йому вже вмирати скоро, а він ще й не жив, він тільки збирався весь час, душив у собі живі чуття, живі думки, думав, що так буде краще, що не має сили жити... Пусте! Люди ж живуть...

— Люди ж живуть!—викрикнув він уголос, відсутнім поглядом дивлячись на Орину.

— Тихоне, що ви?—злякано жажнулась вона, відчуваючи, як полотніє в неї обличчя й починають тремтіти руки.—Що з вами? Ви до мене? Ви хорий?

— Я?—ткнув себе пальцем у груди Тихін Амосович,—я здоровий, я зовсім здоровий. Чого ж тобі таке на думку зійшло? От ще вигідає!

Він усе ще був у стані найвищого напруження, в стані, коли все тіло, кожен нерв стає таким чутливим, що коли по грубій шкірі ботинка, ледве переставляючи лапки, пролазить муха—нога рефлексивно здригується...

— У вас вигляд дуже поганий... і Марфуша казала, вона пішла до вас, додому... я від неї йду... Казала, що хорий ви, одвідати хотіла...

— Одвідати? Ага!..—ніби щось втямив Тихін Амосович.—Бреше вона, не вір їй, Орину, на чорта я їй здався? Вмирав би—не прийшла одвідати. Це вона оженити дуже мене хоче на отій, що приїхала, зрозуміла, Орину?

Він уже вірив у те, що Марфуша хоче його оженити, він уже забув, що сам же просив знайти для нього дружину. Орина ж стояла, мов придавлена почутим. Чи зрозуміла Орина? Ще б пак їй не зрозуміти! Вона дуже

добре розуміє, чим це загрожує їй... Це ж кінець усьому, вже не буде приходити до неї Тихін Амосович вечорами, вже не чекатиме вона його. Ні! Вона чекатиме його, та вже не буде певности, не буде й надії, що прийде він. Ой, він не прийде, бо від жінки важко втекти, і тоді кінець її коханню. Так, коханню, бо воно хоч і мале, хоч і крадене, хоч вимантачене, а кохання...

— А я не хочу, Орино,—крикнув їй Тихін Амосович.—Я не хочу цього, чуєш?

Вона чує! Вона чує кожне його слово, вона дивиться йому в рот, чекає на кожне його слово, як жебрачка на шматок черствого нужденного хліба під вікном багатой господи... О, яка ж вона голодна! Яка вона голодна! Вона, мабуть, цілу вічність не чула людської мови, вона вже, мабуть, забула, як звучить тая мова... Швидше! Говоріть же, Тихоне Амосовичу! Від вас залежить життя людини. Куди ж ви біжите? Подождіть! Ви не хочете?.. Куди ви біжите, Тихоне Амосовичу?

Він, не озиваючись, швидко віддалявся, залишивши Орину схвильованою, знесиленою зустрічтю й короткою розмовою, що так нагло перервалася. Деревя й будинки кидалися врозтіч перелякано—так швидко він ішов, і скоро Орина побачила, як його згорблена худорлява постава майнула за ріг і зникла. Стало одразу порожньо, наче із столу в кімнаті зняли скатертину. Коли із столу в кімнаті зняли скатертину—вона порожніє. Тихін Амосович зник за рогом, і Орині одразу стало тоскно... Він потрібний їй, як скатертина на стіл, вона не може без нього; без нього порожнеча в її серці збільшується, загрожує їй... Так-так, порожнеча загрожує їй. Вона вже про це думала, але було щось таке, що примусило кинути ці думки, кинуло соломинку надії. Що то було? Як важко згадати! Тихін Амосович... Тихін Амосович сказав... він сказав... Він сказав... що... не хоче женитись...

Потроху неспокій зникав. Могла вже тверезіше мислити. Думки вже не так скажено юрбилися в голові. Почуття вгамовувались, і легше ставало розібратися в них. Вже знала, що думає, знала свої думки, усвідо-

млювала їх, могла контролювати. Контроль над думками— це передумова спокою. Треба або великого напруження, або випадкового слова, або яскравої думки, за якою непомітними стали б інші для того, щоб цей контроль встановити. Слідом за ним приходять спокій. Але як же й легко його зруйнувати!

Тихін Амосович ускочив у кімнату з наміром, коли застане в ній Марфушу, принаймні, задушити її. Більше того, неймовірна лють сповнювала його кволе тіло силою й жорстокістю. Йому здавалося, що він зміг би, не змінюючись на виду, різати по шматочку Марфушу... Одрізати вуха, носа, губи, попроколювати щоки, видобати очі. О, який він жорстокий! Він їй віддячить за все... За все він їй віддячить. О, вона знає його вдачу! Доволі! Він не хоче більше підтандикувати та підлабузнюватись, це йому обридло. Обридло! Він зробить так, як це йому до вподоби, як це йому хочеться.

Але, вскочивши в кімнату й побачивши Марфушу, що в лагідній позі сиділа за його столом і їла йому приготоване яблуко, Тихін Амосович разом охляв. Чудний, як йому в голову не прийшло, що вона тому почуває себе спокійною, що не знає його настрою. Побачивши її, він злякався. Вона не боїться його. Вона лагідно сидить за його столом і їсть його яблуко так, начебто він кликав її до себе на приемну, тиху розмову. Якесь невідомо внутрішня катастрофа сталася в Тихонові Амосовичу. Він істотно відчував, як змінюється його настрої, противився всіма силами тому новому, що йшло, виштовхуючи приготовані думки, слова й речення, і, знесилений, охлявши, здав.

— Здрастуйте, Марфушо!— підійшов він до столу,— яким це вітром вас? Така несподіванка!

Марфуша кинула на нього погляд, повний призириства й зневаги.

— Киньте ви придурюватись, Тихоне Амосовичу.— Що ви маленький, чи то може від старости вам голову затуманює? Самі знаєте, чого прийшла... Ще сто год прожила б, та ждали б, щоб я до вас ходила, А оце прийшла...

Вона сердито кинула в куток обгризок яблука, ви-терла рота вугликом хустки й підвелася.

— Давайте говорити, як дорослі люди...

Тихона Амосовича наче не було в хаті. Він зрозумів, що, давши Марфуші змогу першій починати наступ, він програє справу. Він розгубився і виглядом засудженого на страту слухав, що говоритиме Марфуша. Їй не подобався безпорадний вигляд його обличчя. Була охота на те, що от-от він потягне носом і почне хлипати.

— Та ви слухаєте, чи ні?—роздратовано крикнула Марфуша,—я вам прямо кажу! Вона приїхала, вже третій день, як приїхала. А ви де заховалися? Я за вами бігати мушу! Шукати вас?

— Я...

Тихін Амосович хотів їй відповідати.

— Знаю, що ви... хто більше? Чого ви ховаєтесь? Думаєте ви женитись чи не думаєте?

Вона висипала на його голову лантух запитань і, не чекаючи відповіді на попередні, продовжувала сипати.

— Для чого це я витрачалася, їздила, крутила, викручувала, як найлучче? А ви й на очі не показуєтесь і... Годі вже з мене!.. Ходіть!

— Куди?—зойкнув Тихін Амосович.

— Ходіть, там будете балакати. Та ви що, справді не хочете?

— Не хочу!—разом твердо відрубав Тихін Амосович, де в нього й сила взялася.—Чого ви справді в'язнете? Не хочу й не буду женитись... Може я іншу люблю...

Марфуша трохи не знепритомніла. Він любить другу. Він любить. Та хіба Тихін Амосович може любити? Він же ж кнур!.. Господи, та що ж це діється! Ні, вона не може цього розуміти. Та для чого їй розуміти? Вона нічого не хоче знати. Вона їздила, турбувалася, час і гроші витрачала...

— Плювати мені на вашу любов!—крикнула Марфуша,—знайшли собі, мабуть, потаскуху, цілуєтеся з нею, а мені за розход верніть. Дурно я їздила? Одно з двох—або гроші, або женіться!

І, не чекаючи на відповідь, Марфуша побігла з хати.

— Тут живе Марія Бондаренкова?

Яким Сльоза зверху вниз подивився на худорлявого згорбленого чоловічка, що, червоніючи, ніяково запитував його й, повернувшись, крикнув у двір:

— Дівко! Де ти там є? Гості прийшли...

Потім знову подивився на чоловічка, що аж здригнувся від його дикого голосу, й пішов до хати. Марія йшла йому назустріч. Він зупинився, докірливо глянув на неї й похитав головою.

Марія одразу пізнала Тихона Амосовича і, хоч чекала вона не його, а проте, ні трішечки не здивувалася... Якоюсь законною й необхідною видалася їй поява цієї незнайомої людини. Ще тоди, коли вперше побачила вона його при вальцях, здалося їй, що ця людина мусть зіграти ролю в її житті, а потім одразу ж ця думка знайшла собі підтвердження, коли Марія помітила, що Тихін Амосович чекав її біля воріт кілька днів пір'яд і не наважувався підійти.

— Здрастуйте,—подала руку Марія, і Тихін Амосович, схопивши обома руками, гаряче потис її.

— Здрастуйте,—прошепотів він,—...

Дивної вдачі людина була з Тихона Амосовича—він не знав, що казати! Йшов і думав—що він їй скаже? Якби вона могла зрозуміти його без слів, подивитися на нього і зрозуміти, чого він прийшов, бо не спроста він до неї прийшов, не спроста червонів...

— Зайдете до мене?—як до старого знайомого, промовила Марія.—Я в коморі живу, у Якіма Сльози, оце він з вами балакав. А можна й не заходити—надворі лучче.

За півгодини Тихін Амосович почував себе значно краще. Навіть сам говорив, правда, зовсім не про те, про що хотів говорити. Часом він навіть забував, що йому треба щось сказати Марії. Кожне з її простих слів вражало його, ніби він вперше чув їх. Він дивувався її розумові, її вмінню поводитись з людьми та й сама вона насправді була здивована. Ціла її поведінка сьогодні була для неї несподіваною... адже це незнайома їй, чужа людина!

Вони довго ходили взад і вперед вулицею, аж поки не вийшли за останні недобудовані хати міста і там сіли на вирлові трикрилого вітряка. Був тихий вечір—з останніх літніх вечорів, коли баштани дико дхнуть кавунами й динями, а коники божеволіють в траві...

— Ви знаєте, чого я прийшов?—раптом промовив Тихін Амосович.

— Н-не знаю,—здивовано повернулась до нього лицем Марія.—У вас до мене справа єсть? Чого ж ви раніш не сказали?

— Еге ж, у мене до вас є справа...

Тихін Амосович замовк. Зараз він скаже. Він знає, що йому треба говорити. Всього тільки вісім слів!.. А коники божеволіють в траві. Це вже скоро осінь.

— Я хочу, щоб ви пішли за мене заміж...

Марія прудко стала на ноги.

— Що ви? Як же це так?..

Тихін Амосович схопив її за руку.

— Маріє, куди?.. Я вас буду любити... Вас ніхто так не шануватиме, як я! Ви пойміть, я не молодий... за мною вам буде, як за кам'яною стіною... слухайте, Маріє! В мене є гроші, ви не будете ходити на роботу, я все вам дам, аби тільки ви... Маріє! Чого ж ви мовчите?

— Я ж не знаю вас, я навіть не знаю вашого прізвища... Тихін Амосович—та й тільки. Як я можу йти за вас заміж?

— Скорута! Мое прізвище—Скорута. Хіба погане прізвище? Та й для чого вам прізвище? Ви ж не з прізвищем жити будете, а зі мною... О, господи... Слухайте, Маріє... Ні, не те... Скажіть мені, що ви згодні!

— Я не можу вам цього сказати... подумайте сами, на що це було б схоже... Ідемо відділя.

Вона намагалася говорити спокійно. Її схвилював несподіваний вчинок Тихона Амосовича. Було в ньому щось глибоко зворушливе й разом безглузде, і Марія це відчувала. Він, мабуть, дуже любить мене, думала вона, бо тільки велика любов може примусити йти до незнайомої дівчини й тую ж мить робити подібні пропозиції, тільки велика любов, або велика потреба... жінщини. Хто й зна... яке з цих двох чуттів штовхало Тихона Амосо-

ивча, надавало йому сміливости? Може й останнє—думала з болем Марія, йдучи додому.

Тихін Амосович ішов збоку й мовчав. Розмова знесилила його і він не міг уже й слова сказати, хоч хотів би ще говорити й говорити, виговорити все, що було на думці... Такого бажання ніколи в нього не було. Він розмовляв сам із собою, чи стоячи при роботі, чи йдучи вулицею... Завжди працювала його думка, завжди й ні на хвилину не перестаючи. Які вже то й про що були його думки—то інша річ, не про це зараз іде мова. Але завжди він розмовляв сам із собою й не потребував іншого співбесідника, тепер же йому хотілося такого співбесідника мати й не абикого, а лише Марію. Їй він міг би розказати все про себе і про суперечки з братом, і про божевільні свої сні й про безліч інших дуже цікавих речей і випадків... Зараз він фізично не міг цього зробити, бо почував, що не може язика в роті повернути, найпростішого звука з себе видавити, не те, що говорити. Так мовчки й розпрощався з Марією, залишив її стояти на воротах, а сам ішов униз вулицею.

Не встигла постать Тихона Амосовича зникнути в вечірній темряві, не встигла ще Марія опам'ятатися гразд після всього, що їй довелося почути й відчути, як хтось поклав їй руку на плече й тихо промовив:

— Здрастуй...

Вона здригнулася, ніби не пізнала знайомої руки й голосу.

— Федя!

— Він і є... Злякалася?

— Злякалася..

Марії теж хотілося комусь розказати про те, що трапилось. Найближчою людиною для неї був Федя. Розказати йому... А чи ж можна йому розказувати? Чи зрозуміє він? Недовір'я до Феді ніколи не зникало у неї, часом лише відходячи трохи далі, вглиб свідомости... Більше розумом вона примушувала себе вірити Феді, бо по всьому видно, що він її любить, хоч ні разу й не казав про це.

Отже Марія не розказала Феді про Тихона Амосо-

вича. Вони говорили про сторонні речі, про комсомол, в якому Марія тепер активно працювала, про швидкий Федин від'їзд... Федя мав від'їздити до Харкова, там готуватись до іспитів у ВИШ'і. Він став особливо уважний і ніжний з Марією, приносив їй книжки, читав з нею вечорами в коморі при світлі невеличкої лямпочки, пояснював незрозуміле. Часто вони ходили в клубний садок та до кінематографу. Між ними діяв неписаний договір, по якому вони на всяких зборах сиділи поруч і її рука завжди була в його руці. Рідко траплявся вечір, щоб Федя не приходив до Марії. Такі вечори були для неї мукою. Приховане недовір'я до нього виринало на бурхливу поверхню її відчужань, і вона не могла заспокоїтись до наступного ранку, коли зустріч у млині з Федею розвіювала підозріння й давала надію на нову зустріч увечері. Тепер, коли Федя сказав їй, що незабаром його від'їзд станеться, Марія ще болючіше відчула, як вона його любить, чим він став для неї за короткий час їхнього знайомства. Для неї він був ланкою ланцюга, що зв'язував її з зовнішнім світом. Він від'їжджав, ланцюг рвався, і її жахала перспектива знову одійти від життя, знову заховатися в „комору“, бо вона—комора—для неї стала символом учорашнього дня.

— Як же я без тебе...—прошепотіла Марія.—Не можу я без тебе, Федю!

Федя взяв її руку.

— Ну, вже й не можеш! Я ж ще вернуся, будемо листуватися... не можу ж я не їхати!

— А хіба я кажу тобі, щоб ти залишився! Ой, Федю! Я знаю, я дурна, та все-таки я можу зрозуміти, що тобі треба вчитися... Я тільки кажу тобі, що важко мені буде без тебе...

Федя мовчав.

— Люблю я тебе, Федю... хіба ти не бачиш цього,—обома руками обвила його шию й губами шукала губ.

Додому Федя пішов пізно. Марія проводила його вулицею й розмовляючи, бо недовір'я зникло, розказала йому про Тихона Амосовича. Він хотів посміятися, але, побачивши, що Марії не до жартів, що Марія Тихона

Амосовича жаліє, змінив тон. Довго не могли розійтись.

Нарешті, коли Марія вернулася до воріт, її зустрів Сльоза. Він чухмарив дужі груди, засунувши руку за пазуху.

— Що день, то й більше,—сказав Сльоза.—Уже двоє до тебе ходять. Дивись, дівко, дограєшся...

— Та що ви, дядьку? Такої вигадаете!..

Марія почувала себе надто щасливою, щоб звернути увагу на Сльозини слова. Вона попрямувала до комори, нашвидку роздяглася, підперла двері з середини й тільки лягла—заснула...

Яким Сльоза вернувся в хату. На долівці лежала дівтора. Він укрит найменшого подраною ковдрою, погасив лямпочку й сам ліг на лаві біля вікна. Поклав кулак під голову, ноги простяг—коротка лава, звисають ноги; зігнувся—коліньми уперся в стіл, вузька лава. Сів, посидів трохи. Не спитьсья чогось... А все тіло чухається. То там, то там чухнеться, хоч плач. Знову ліг... На долівці заворушились діти. Якесь спросоння заплакало. Душно. Зідхнув, обережно зліз із лави, вийшов надвір, став біля дверей комори й глибоко втягнув у себе повітря.

— Дівко!—покликав.

У коморі було тихо. Чи спала Марія, чи, може, боялася відповідати—в коморі було тихо.

Яким Сльоза сів на землю біля дверей, притулився спиною до стіни, схристив руки на грудях і довго сидів, думав... Думки снувалися повільні й важкі, і кожну думку ніс він обережно, як солону на штилі до скирди... А скирд немає!

Заснув, сидячи під коморою...

Федя, розпрощавшись з Марією, не зразу пішов додому. Йому стало нудно одразу після Маріїного признання й захотілося розважитись. В клубному саду ще грала оркестра, лихтарі освітлювали алеї, парочки шушукались по темних куточках та закавулках. Він вирішив на хвилинку завернути до саду перед тим, як іти спати.

Біля оркестрової трибуни, як і завжди, стояли хлопці й зачіпали всіх, хто проходив повз.

— Федько,—крикнув хтось з гуртка,—а йди сюди!

У Феді разом з'явилася весела думка.

— Хлопці,—сказав він, підходячи,—єсть справа.

— Викладай...

— Тихона Скоруту знаєте?

— Ще б пак!

— Миршавий?

— Той самий...

— Ну?

— Треба його на цугундер узяти, пришпандорити...

До Марії ходить.

— До якої? До шмари твоєї?

— Поговори мені!—Федя підставив кулака під ніс хлопця, що так нечемно обізвався на адресу Марії.— Дівчини не зачіпати! Зашито?

— Вузлом зав'язано: не розсипемо!

— Качай, братва!

XX

Марфуша страждала. В ній кипіла злість на Тихона Амосовича, для якого вона взялася за заборонене їй від чоловіка заняття. Інша, на її місці будучи, полютувала б кілька часу, викликаючи на голову свого ворога сил небесних і на тому б заспокоїлась. Але Марфуша—ні. Образа, зчинена їй Тихоном Амосовичем, була для неї такою значною, що годі було й думати про спокій. Вона шукала шляхів до помсти, так, так, до справжньої помсти й, не знаходячи її, злість свою збивала на Петрові Павловичу. Той змовчував. Дивувався—чому не приходить Тихін Амосович. Запитував у нього і мав відповідь просту й ясну: він, Тихін Амосович, заходив би з охотою, та часу немає, почуває себе зле...

Насправді ж він боявся зустрітися з Марфушею. Він не повернув їй витрат на поїздку й не збирався повертати, бо в усьому, що сталося, обвинувачував Марфушу. Частенько Тихін Амосович ходив на Закопанську вулицю. Він не міг дня прожити, не бачивши Марії. І дивно—завжди, повертаючись від неї, заходив до Орини.

Орина зустрічала його ласкавіше, ніж раніше, хоч і раніше кожний прихід його був для неї святом, правда,

святom, на якому вона почувала себе глибоко самотньою й нещасною, але святom все-таки. Тихін Амосович не помічав зміни, що сталася з Ориною, бо, мабуть, і не хотів помічати. Та й самій же Орині важко було розібратися в своїх почуттях. Вона завагітніла. Спочатку їй стало страшно і вона не повірила цьому. Невже вона буде матір'ю? А батько? Як же це так—дитина зросте байстрам, бо батько ж не признається, платитиме аліменти та й край... Вона тішила себе надією, може, це помилка. Може, це перейде. Буває ж так у багатьох жінок... але дні проходили один за одним і надія на „помилку“ зникла, а разом з нею зникала і боязнь. Ну, так що ж—вона буде матір'ю! Вона теж знатиме радість плекання маленького життя... Живуть же безбаченки й її проживе. У нього буде мати, вона його кохатиме, викохає не гіршого, як у людей. Так буде—і, вирішивши, заспокоївшись, Орина нічого не сказала Тихону Амосовичу. Для чого? Щоб злякався, почав умовляти, просити, загрожувати? Він не знатиме, і вона не вимагатиме від нього нічого, ні допомоги, ні аліментів... Її дитина, і вона знайде, що з нею робити,

Була ще одна причина, якої Орина не хотіла усвідомлювати, намагалася не визнавати ваги її, обходила в думках, ця причина теж грала певну роль в розвитку її стосунків з Тихоном Амосовичем. У той пам'ятний вечір, коли Тихін Амосович сказав їй, що не хоче женитись на Вірі Амнеподистівні, в неї з'явилась надія (вона, взагалі, надіями тільки й жила). Вона не могла собі уявити, що, відмовляючись женитись на одній, Тихін Амосович має на меті іншу. Що ця інша не вона—Орина,—а справді інша. Та їй і не можна було так думати. Остаточна свідомість того, що Тихін Амосович її не любить, а живе з нею, як з першою-ліпшою повією, й не то що не має наміру на ній женитись, а навіть соромиться свого зв'язку з нею, вбила б її. Так, вона все це знала і розуміла і створювала собі казкові привиди, аби щоб чимся жити, щоб забувати свій дійсний стан серед людей...

Вона ні про що не хотіла думати й щовечора напружено чекала Тихона Амосовича, божевільно ласкала

Його і щоразу плакала при розставанні. А Тихін Амосович? Що йому! Він не розумів, чого вона плаче, не бачив, як вона живе, не знав, що вона голодує часом... Яке йому діло до цього!

Марія сказала Тихону Амосовичу:

— Я не піду за вас заміж... Не знаю я вас. А проганяти я вас не буду... Можете приходити до мене, якщо любите мене... Я дуже рада знати, що хтось мене любить. Мене ніхто не любив. Ви кажете, що любите. Цього я не можу заборонити, не хочу забороняти. А заміж за вас не піду... Так і знайте.

І Тихін Амосович був радий і задоволений з цього.

— Пусте,—думав він,—каже, що не любить, каже, що не знає... Ну, й що з того? Взнає, полюбить... Він подождє. Стільки ждав уже, можна й ще пождати.

Тихін Амосович остільки певний був у тому, що раніше чи пізніше Марія піде за нього, що знайшов іншу собі квартиру з двох кімнат та кухні на краю міста по Котляревській вулиці, в будинкові № 18. Потроху він скуповував хатні речі, й що-разу, коли щось купував, приходив до Марії й розказував. Так він придбав широке на двох ліжка залізне (пофарбоване в рожевий колір, з нікельованими бильцями й візерунки на них); стіл для їжі, кухенний стіл і харчову шаховку, лаву, також до кухні, стільців у кімнати, гердероб, підставки для квітів, тумбочку для посуду замість буфету... Все це купував він не одразу, а так собі—потрошку й часом навіть не нове, у крамниці, а потримане—на базарі, за півціни. Він уходив до всіх деталей побуту, накупив рогачів, тертушок, друшляків, тарілок, ножів та виделок і стаканів.

Усе це забирало в нього силу часу та уваги, він почував себе щасливим і навіть до Орини ставився краще.

Його жовте обличчя поповнішало і навіть рум'янець з'явився на раніше запалих щоках. Руки його нервові й рвучкі набули певної солідності й м'якості. На всіх і на все він починав дивитися з погордою, ніби хотів сказати: „Ось дивіться, як я це роблю, як я будую своє життя, своє щастя... Чи може хтось з вас похвастатися

чимся подібним? Що ви даєте своїм жінкам, приводячи їх у свою хату? Вам шкода копійки, й ви живете з жінкою в обшарпаних халупах, жінки вас витягають у люди, посагом підпираючи... Чи не сором! Жінку треба брати бідну, щоб знала—усе, що в хаті—не її, копійки її не вкладено у родинний добробут. Тільки така жінка може дійсно поважати й любити свого чоловіка, бо він їй, а не вона йому дає змогу жити... О, така ніколи не закине чоловікові, що він живе з її ласки".

Тихін Амосович згадував також і брата Антона, братове життя й криво посміхався: „Подивимось, Антоне, чиє життя кращим буде, хто кого перетанцює... Я чужих дігей не годуватиму... ти годуй“.

XXI

Комсомольці відсвяткували Міжнародній юнацький день. Федя був уже у відпуску й п'ятнадцятого вересня мав від'їжджати. Він так зумів себе взяти в руки, стільки ініціативи й активності виявив на святкуванні, що авторитет його, який і так уставився за час вступу Марії до комсомолу, піднявся на найвищий щабель. До нього зверталися за порадами з інших осередків, в осередку 4-го млина його слухали більше, ніж секретаря, та й сам секретар Губка уже не дорікав йому більше недисциплінованістю та невитриманістю.

Усе це коштувало Феді чималих зусиль, і він почував, що коли не виїде чим швидше з Пустограду, неодмінно зірветься з тону, й тоді вже усе так проста йому не пройде.

Федя вирішив не чекати п'ятнадцятого. Він знявся з обліку в осередку, в райкомі, сказав дома, що їде, і попросив приготувати йому все потрібне.

Ганна Степанівна кинулася пекти та смажити всяких пундиків та фінтифлюшок на дорогу. Вона не чула землі під собою з радощів, що, нарешті, Федя її змінє шлях, кидає Пустоград, а, значить, і босякувати й починає вчитися. Хоч Федя й не складав ще іспитів, вона певна була, що він їх складе, на п'ятьорках пройде. А приймуть його неодмінно. Він же у неї робочий... У нього ж стаж!

І Ганна Степанівна кидала ліпити пиріжки й бігла до спальні, одчиняла скриню й любовно дивилася на по-жовтілі Федині „четверті“.

Старий Ватуля написав листа до свого родича. Цей родич мав чималу крамницю в Харкові й був за титаря в одній з харківських церков. З ним старий вже з десяти років не бачився і не листувався, але певний був, що Федю він прийме, як свою людину.

Лист був такого змісту:

„Дорогий Іване Михайловичу! Дай вам бог на мноїї літа живота та здоров'я й дружині вашій і дітям. Хоч ми вже з вами давно й не бачились і не говорили, та все ж думаю я собі, що не забули ви про наше колишнє приятелювання, то й уволите ви теперішнє моє прохання до вас. Оцей хлопчина, що передає вам листа мого, є мій єдиний син Федя, якого ви на руках носили й якому ви цукерки купували й який вам, якщо не забули, таким утішним видавався, що ви, як би на те була наша згода, усиновили б його...

Тепер він їде у Харків учитись, і я прохаю вас боронь боже, не подумайте, Іване Михайловичу, що усиновляти!—дати йому притулок десь у своїй господі... Він хлопець тихий, і буде вас поважати і вдячний вам буде, позаяк 'я його та виховував у дусі почитання старших і оказування їм уваги.

Посилаю вам подаруночок: чим багаті тим і раді. Ганна Степанівна саморучно пекла, а борошна тут у млині змололи, купивши на торгу свіжої пшениці... Діла у нас неважні.

Кланяйтесь вашій дружині й цілуйте діток.

Мабуть, повиростали вже й забули мене“.

Далі йшло ще кілька привітань та запитань.

Федя листа прочитав і звелів дописати.

„Хоч син мій Федя і комсомолец, але це йому треба для досягнення його мети, а яка в нього мета, він вам сам розкаже, бо це не тільки для того, щоб учитись, а є мета ще й інша знаменитіша і велика“...

Тільки починало смеркати.

Ще сонце не сіло, і листя, злегка пожовкле і прив'яле, нагадувало пригаслу пожежу, коли з-під кучугур чорносивого попелу вириваються разом язики червоно-золотого полум'я...

Марія стояла на воротах і виглядала... кого?.. Мабуть, Федю, бо Тихона Амосовича не треба було чекати, він приходив майже щодня. Федю ж вона вже третій день не бачила.

Мимо неї пройшов гурток хлопців. Вже кілька днів вона помічала їх на своєму кутку. Вони нахабно, наче поглядом роздягали, подивились на неї, примусивши почервоніти.

Марія хотіла вже йти у двір, але помітила на протилежаючому боці вулиці знайому постать. Наближався Тихін Амосович.

Та чого це він зупиняється? Хлопці затримують його! Він хоче йти, але один хопав його за руку. Вони обступили Тихона Амосовича і щось кричать, а що саме Марія не може розібрати. Та що ж це діється?! Тихін Амосович лізе на паркан сусідського двору, б'є себе об поли й кричить, трохи не плачучи... що ж він кричить? Хлопці трохи не падають, регочучи... Тихін Амосович кричить півнем, сидячи на паркані: ку-куруку, ку-куруку!!

Марію обдає холодним потом. Вона не може рухнутися з місця.

— Злізь,—чує вона,—хлопці кричать до Тихона Амосовича, з полегшенням зідхає. Але знову! Тихін Амосович лягає животом на дорогу в бруд і порошок, ногами й руками розмахує...

Марія зривається з місця, біжить до хлопців.

— Що ви робите?—розштовхуючи їх, кричить вона.

— Хай плаває!—кричать вони й регочуть.

— Пдавай, гадюка, знай, як до дівчат ходити старий ...ун!

Марія миттю повернулася. Останні слова не встигли вилетіти з скалозубого рота сопливого хулігана, як дзвінкий ляпас влетів йому в щоку.

Хлопець розгубився.

Марія кинулася піднімати Тихона Амосовича... За

хвилину вони вже віддалялися униз вулицею, а хулігани, що дві хвилини тому реготали над Тихоном Амосовичем, тепер так само не давали спокою своєму нещасливому товаришеві.

Тихін Амосович тремтів і щохвилини хапався за попереk. Його одяг був у поросі, штани він розірвав, стрибаючи з паркану, піт збігав йому з чола.

— Не хвилюйтесь, не хвилюйтесь,—заспокоювала його Марія,—хулігани, мерзота!

— Ви розумієте,—видавив з себе Тихін Амосович,—це їх хтось натравив. Я їх знаю, вони не з вашого кутка...

Кінчик носа в нього почервонів і очі були повні сліз.

— Боже мій, Маріє,—скопив він її за руку.—Ви мене все-таки не любите...

— Не треба про це говорити... Вам треба передягтись, скупатися й лягти відпочити. Більше ні про що не думайте. Ось ми швидко й дійдемо. Яка у вас рука гаряча... Горить...

— Серце у мене горить,—крикнув Тихін Амосович,—я не можу без тебе жити...—і він схлипнув, як школяр, що не може розв'язати складного арифметичного завдання.

Марія довела його до двору, знову повторила, що йому слід лягти в ліжку, і повернула додому.

Федя чекав її.

Потяг на Харків відходив о 2 год. 50 хв. Речі було складено до невеличкого чемодану. Ні з ким прощатися він не збирався, прощальних візит робити нікому було. Він прийшов до Марії з наміром провести з нею час до від'їзду. Про знущання над Тихоном Амосовичем він уже знав, бо сам був організатором його і навіть стежив з-за рогу. Він бачив, як Марія підбігла до хлопців, як допомогла Тихону Амосовичу, підвестися з землі, й коли вони вдвох пішли вниз вулицею, приєднався до компанії, що ніяк не могла нареготатися з хлопця, якого Марія вдарила по щоці. Хлопці обступили його, почали вимагати могорич.

— Можна й могорича,—погодився Федя й подумав: чорта з два ви його матимете.—Закуримо?

Хлопці прикладалися до його шкіряної цигарошниці.

— А могорич?

— А могорич—завтра... Бувайте здорові!

На тому й розійшлися.

Марію чекав він недовго.

Сонце зайшло й стемніло зовсім. Вона прийшла не-весела, трохи не плачучи.

— Що робиться, Федю,—крикнула ще здалеку.— Саме хуліганство,—й переповіла йому все, що бачила.

— Спить наш комсомол,—зідхнув Федя.—Ех, шкода, що я від'їжджаю.

— Коли?

— Сьогодні вночі...

Було темно, і Федя не побачив двох сльозинок, що мимоволі викотилися з Маріїних очей. Мовчки пішли вони за місто. Біля вітряка Федя зупинився.

— Сядемо?

Марія пригадала, що тут вона сиділа з Тихоном Амочевичем, і їй стало ніяково.

— Йдемо далі...

Степ темнів, і дорогу можна була пізнавати лише потому, що на ній лежав товстий шар пороху... Нога ступала м'яко.

— Певно, тут десь перевезене сіно лежить,—сказав Федя.

Дхнуло прив'ялою травою. Зійшли з дороги й натрапили на стіжки.

— Сідаймо.

Розмова не складалася, як завжди. Говорили уривками речень, уламками слів...

— Маріє,—Федя обняв її рвучко. Було у рухові його рук і в голосі щось, що примусило Марію насторожитися злякано.

— Не треба...

Нервові рухи його розбіглися по її тілові. Губи шукали губ, а замість них натрапляли на тонке шовкове волосся. Марія, одвертаючись, одштовхнула Федю.

— Маріє!

— Не треба... Федю... А-а-а.

Хотів затулити рота рукою. Вкусила. Йому здалося навіть, що кров бризнула з долоні. Схопився за вкуше-

не місце вільною рукою. В той час Марія, штовхнувши його, схопилась і кинулась тікати...

Бігда навпростець до перших хат, потрапила не в ту вулицю. Собаки вибігли з дворів, порвали спідницю. Вскочила в двір, плачучи. Яким Сльоза стояв біля хати.

— Добігалася?

Впала в комору...

Після пригоди на Закопанській вулиці Тихін Амосович з підвищеною температурою пролежав у ліжку п'ять днів. На шостий день він з'явився на млині тільки для того, щоб просити відпуску. З огляду на стан його здоров'я відпуск йому дали без заперечень, хоч свій тарифний відпуск від відгуляв ще у квітні місяці. Але й за ті дві години, що Тихін Амосович був на млині, довелося йому почути чимало прикрого. Невідомо з яких джерел усі вже знали про його упадання за Марією й про те, як він „плавав“ і „кукурікав“ на Закопанській вулиці. Усі, звичайно, глузували з нього. Коли він проходив подвір'ям, конторники кричали з вікон „кукуріку“, а контролер на воротах запитав:

— Як здоров'ячко Марії Батьковни?

Лише Микола Григорович сказав похмуро:

— Сволочі... Чого прискіпаються?

Микола Григорович почав ходити на збори партійного осередку, чого з ним раніше ніколи не траплялося, і, взагалі, став багато поважнішим. Правда, коли-не-коли в ньому збуджувались старі пристрасті, і він починав викидати такі „коники“, як казали на млині, що аж дивно ставало—як може людина таке придумати. Остання його виходка насмішила всіх до сліз. Голова завкому був грубезний робітник і вайлуватий до того ж. Якось у завкомі він сів на стільця—було повно робітників у кімнаті—і раптом: вибух!—з криком підскочив угору... Всі аж похололи. А виявилось, Микола Григорович приніс повітряну кулю, червоненьку, з тих, що продаються по вулицях, поклав на стілець голови завкому й прикрив газетою. А вайлуватий голова газету полінувався зняти, сів і вагою своєю примусив кулю луснути.

Микола Григорович підійшов до Тихона Амосовича і сказав:

— Не звертай уваги, козаче... бий в точку!

Тихін Амосович не звертав уваги. Ніщо не могло його примусити збочити із стежки, на яку він став. Хай би всі змовилися проти нього, пусте! Він не спинився б навіть на хвилину.

Він продовжував упорядковувати нове помешкання. Йому треба було сходити до пошти забрати трохи грошей з ощадної каси. Тепер його частіше бачили біля віконця.

На пошті були новини.

Раніше промокачка лежала на столі, а відвідувачі користувалися не нею, а стінами. Тепер стіни потинькували і, як профілактичний засіб, поприколювали де-неде аркуші бібули: просимо—користуйтеся. Проте, продовжували користуватися стінами, а бібула чиста лишалась.

З пошти Тихін Амосович пішов на базар і під крамницями у випадкових продавців купив дві картини. Торгувався майже годину й виторгував полтинника.

Увечері пішов до Марії.

— Я піду за вас заміж,—сказала Марія, і Тихонові Амосовичу стало тепло, сльози трохи не бризнули йому з очей. Він почав щось говорити, якусь радісну нісенітницю плів і не помічав того, щасливий своїм щастям, що Марія аж ніяк не радіє й сумніша сидить, ніж завжди.

Прощаючись, Тихін Амосович поцілував Марію у руку.

Тетяна Гаврилівна, побачивши, що Тихін Амосович під'їхав до двору з підводок, зрозуміла все одразу. І те, що Тихін Амосович таки жениться, і те, що вона позбудеться квартиранта. Останнє її вразило більше, ніж перше, і це природньо: такого квартиранта їй годі було сподіватися шукати. Він ані трішечки не заважав їй, та й звикла вона до нього—не один рік людина жила. Може й сварилися часом, так то більше з-за снів її...

— Так що вибираєтесь?—з жалем промовила Тетяна Гаврилівна.—Шкода мені з вами розлучатися... А за жінку когє берете? Таки Марію?

— А ви відкіля знаєте?—здивувався Тихін Амосович.

— І-і ще б пак не знати! Увесь город знає, а мені не знати. Думаєте, я не знала, де ото ви ночами пропадали? Еге-е!..

З цих слів Тихін Амосович зрадів. Значить, про Орину вона не догадується. Це дуже добре! Ого, це таки дуже добре..

— Може б ви цю ніч у мене ночували?

— Е, ні... Повечеряю у вас тільки.

Остання вечеря була мов царський пир—багата і пишна. Чого тільки не понаставляла на стіл Тетяна Гаврилівна. Був тут і оселедець з баклажанами і з перцем, і холодні котлети з обіду, і копчений язик, і галяндського сиру окраєць, і молоко, і масло... Тихін Амосович розгубився, наблизившись до столу. Навіть безневинне прозоре „жовтеня“ стояло на столі, ніяково сховавшись за горбочком білої паляниці...

Випроважаючи свого квартиранта, Тетяна Гаврилівна схлипнула.

— Не поминайте лихом, Тихоне Амосовичу... Скільки це ви прожили в мене!

— Сім год... чи й більше...

— Ще тоді й Сашінька мій дома був... Разом з братом ви до мене перебиралися.

— Ось не нагадуйте мені за брата,—визвірився Тихін Амосович.—Хай йому всячина... Бувайте здорові, Тетяно Гаврилівно.

Тетяна Гаврилівна зідхнула.

— Щасливо... Не цурайтеся ж, заходьте, коли хочете! Вже скоро й Сашінька мій приїде...

Тихін Амосович виходив з двору.

У той день, коли Марія мусила вже переходити жити на нову квартиру, до Тихона Амосовича, Орина зустріла його на вулиці. Тихін Амосович, захоплений своїми родинними справами, забув про її існування й тепер злякано згадав, що, мабуть, йому доведеться мати з Ориною розмову з приводу його одружіння. І він не помилився.

Орина взяла про Марію й про стосунки Тихона Амосовича з нею найпізніше... Уже весь Пустоград хо-

дором ходив. Уже навіть баба Роговенчиха знала—старежна, глуха баба Роговенчиха, її господарка—а Орина все ще плекала надію: може, заради неї Тихін Амосович відмовився женитися на Вірі Амнеподистівні?

Побачивши Ориню, Тихін Амосович хотів знітитись, якось непомітно просковзнути повз, аби тільки уникнути неприємностей... Та йому не пощастило. Орина підійшла до нього, і він вимушений був зупинитись.

— Драстуй, Оришко...—промовив Тихін Амосович червоніючи.—Куди це ти йдеш?

Ніби його цікавило, куди вона йде! Він просто не мав чого говорити й боявся дати їй почати розмову. Орина ж добре готувалася до цієї зустрічі і довго шукала Тихона Амосовича. Вона знала, що в Тетяни Гаврилівни він уже більше не живе, а нової адреси ніхто їй не говорив. Розпитуватись вона не хотіла. Їй здавалося, що лише вона запитає про Тихона Амосовича—одразу всі догадаються за їхні взаємини, й тоді чекай ще більшого неспокою—на вулицях пальцями тикатимуть... Орина чекала випадкової зустрічі з Тихоном Амосовичем і, нарешті, дочекалася.

— Нікуди я не йду, Тихоне,—сказала Орина тихо.—Вас шукаю...

— Мене?—злякано здивувався Тихін Амосович.—Так я тобі дався, що шукати мене почала?..

— Авжеж таки далися узнаки... Вагітна я, Тихоне... Дитина в мене од вас буде...

В Тихона Амосовича в очах потемніло... Господи, що ж це діється? Чого ж вона йому раніше не сказала? Треба тобі такого лиха, та ще й якраз перед самим шлюбом його з Марією!

Орина помітила блідість його обличчя, розгублену біганину очей, нервову сіпання брів...

— Який же ви боягуз, Тихоне... Чого ви злякалися?

— А що, може, радіти звелиш? Може, ти мені радіти звелиш? Може, мені отут гопки врізати з радощів? Ну, що я тепер робитиму?..

Орина зарані вже твердо вирішила й знала, що буде робити вона. Орина могла одним словом заспокоїти Тихона Амосовича, одним словом зробити його найшас-

лівішою людиною в світі, й це саме вона хотіла зроби-
бити... Та їй приємно було дивитися на огидне обличчя
Тихона Амосовича, відчувати, що ось і він страждає й
мучиться, що не тільки їй страждати на світі... Стра-
ждайте, Тихоне Амосовичу, хай ваше серце на тисячу
шматків рветься від болю, хай вам жовч розіллється від
злости, та що робити, коли Орина не може вам допо-
могти? Факт є фактом, і того, що сталося, вернути не
можна. Орина вагітна, а аборту вона робити не має ні-
якої охоти. Вона не хоче ризикувати життям з-за вашої
примхи. Вона краще одержуватиме від вас щомісячно
третину вашого заробітку, й усе місто знатиме, що ви,
одружений літній чоловік, та маєте ще одну жінку, та
не лише жінку, але й дитину також... А що заспіває вам
Марія Бондаренкова? Ви про це не подумали? А про
що ж ви думали, приходячи вночі до Орини на Зако-
панську вулицю, щоб ніхто й не чув і не бачив?.. Ви
шкідливим котом прокрадалися, щоб не розбудити глуху
бабу Роговенчиху, а тепер злякалися? Тоді вам і трі-
шечки страшно не було! А коли й з'являлася думка про
відповідальність, ви гнали її геть, щоб не порушувати
свого спокою...

— За що ти мене катуєш, Орино?

— А ви... не катували мене?

— Я нещасна людина, Орино, я збожеволію...

— Збіднюйтесь, Тихоне... Я щасливіша за вас! Я
буду матір'ю...

— Я не хочу...

— А я хочу.

— Ти жартуєш, Орино!

— Мені не до жартів...

— Пожалій мене...

— А Орину хто пожаліє?

Тихін Амосович мовчав.

— У вас молода жінка, Тихоне, вона вас жалітиме...

— Вона не любить мене.

— Я вас люблю...

— Я не могу на тобі женитись! Я люблю її...

— А вона ж за вас не люблячи йде? Женіться на
мені... Можна й не люблячи жити, жили ж ви зо мною...

— Одійди од мене... Ти навмисне дратуєш мене?

— Так, навмисне...

• — Й тобі не жаль мене?

— Ні трішечки... Мені жінки вашої шкода! Пропаде вона за вами... А ви не турбуйтеся, Тихоне, ви заспокойтеся... Я собі зроблю аборт! Тільки мені грошей треба... Це я жартуючи все вам казала... Ви не приймайте так близько до серця...

Тихін Амосович зоприв. Його одразу облило холодним потом. Він не міг чекати нічого подібного. Він зрадів...

— Скільки тобі грошей? Чого ж ти мені раніш не сказала? Я б дав, хіба ти мене не знаєш?.. Я з радістю! Скільки тобі?

За вісімнадцять карбованців Тихін Амосович купив собі спокій.

XXII

Накрапав дощик... Пантелеймон Капитонович, як і завжди, стояв на порозі своєї крамниці. З-за його спина визирало шибеникувате обличчя Юрчика.

— А дивіться, дядю, хто ото йде!—крикнув Юрчик.— Як же ви їй скажете... Вона ж помре з перепуги?

— Та то таке діло,—промимрив Похитун.—Ач, бідняжка, зігнулася! Не пощастило їй... Віро Амнеподистівно, а зайдіть-но до нас... Куди вас несе у дощ? З приїздом...

— Спасибі,—озвалася Віра Амнеподистівна.

Її не можна було пізнати. Важка рука смутку пройшлася по її немолодому обличчю й лишила навіки сліди свої. Глибоко прорізалися дві глибокі борозни від крил тонкого носа до куточків уст, і вколо очей павук нудьги виснував своє химерне, симетрійне павутиння. 2

— Що ж ви тепер робити будете?...—із співчуттям поспитав Похитун.

— Не знаю, Пантелеймоне Капитоновичу... Вмирати-му, мабуть, з голоду,—й Віра Амнеподистівна безпомічно сіла на перевернутий полутарок.

Пантелеймон Капитонович несподівано визвірівся на Юрчика:

— Біжи до тітки, взнай, чи скоро обід буде готовий...

А коли Юрчик вибіг з крамниці, Пантелеймон Капитонович звернувся до Віри.

— Ви не плачете... Такий воно світ повівся. Не треба попускати віжків, а то ще впадете, хай йому всячина... Нещастя само ніколи не приходить... Кажуть люди—їде біда на біді...

— Ой, про яку ви біду говорите, Пантелеймоне Капитоновичу?..

— А вам же ж хіба не казали? Мені й вимовити важко...

— Не мучте мене, кажіть швидше...

Пантелеймон Капитонович напружив усі сили.

— Хата ваша...

— Згоріла?!—гукнула Віра Амнеподистівна й знепритомніла.

Ледве пощастило Пантелеймонові Капитоновичу до свідомости повернути її. Він і водою на неї прискав, і щипав—нічого не допомагало. Тільки коли повернувся з дому Юрчик й допоміг йому, принісши з аптеки нашатирного спирту, Віра Амнеподистівна очуняла. Вона більше не плакала, лише зігнулася ще більше, і очі її враз потемніли, навіть, здавалося, збільшилося зморшок коло них.

— Обід готовий...—прошепотів Юрчик.

Пантелеймон Капитонович узяв ключа, щоб запирати крамницю.

— Ходіте, Віро Амнеподистівно.

Вона покірно, мабуть, не тямлячи гаразд, що робить, підвелася й пішла слідом за ними. Юрчик усе намагався йти ззаду. Йому здавалося, що погляд Віри Амнеподистівни лоскоче йому спину. Вона, мабуть, пам'ятає за собаку,—думав Юрчик, і йому шкода було її.—Не треба було чіпати того собаки, ач, як вона мучиться...

Коло свого подвір'я Віра зупинилася.

— Куди ж це я піду тепер?—сказала вона.

Пантелеймон Капитонович помітив, що її червоні очі знову починають сповнюватись слізьми, й поспішив заспокоїти.

— Киньте ви про це думати! Ходіте до нас обідати...

В хаті вже чекала Ангеліна Любомирівна.

— Та й лихо ж вас спіткало, Вірочко...—зідхнула вона.—І все на сирітську голову. А куди сироті дітися? Господи, твоя воля, та не по правді ти вдіяв... Господи, господи, господи!

— Годі тобі „господькати“... Наче-то увесь світ з самих розбишак складається?—крикнув Похитун.—У нас вона житиме, тобі в поміч буде та й Юрчика вчитиме... Мовчи, мовчи, знаю, що ти там казатимеш... Сідайте їсти, Віро Амнеподистівно.

Ангеліна Любомирівна перебільшено ласкаво підходила:

— Сідайте, голубко, не скісняйтеся.. Будьте як у себе в хаті...

Після обіду Віра Амнеподистівна вийшла у двір...

Дощ трохи пересівся, і небо почало прояснитися... На заході з'явилася ясноголуба смуга, й поля під нею жовтіли на обрії. А над містечком висіла ще важкою запоною змара й губила поодинокі краплі...

Пів паркану, що відмежовував подвір'я Віри Амнеподистівни від Похитунового подвір'я, було зруйновано, й Чекан перегавкувався з її безименним собакою...

Віра Амнеподистівна пройшла до себе в двір і зупинилася, придавлена жорстоким сумом. Замість хати стояв у кутку двору почорвілий комин, оточений кучугурами перегорілих стін і стелі. Все це парувало після дощу й видавалося, що пожежа ще не закінчилася... от з-під чорних кучугур вибухнуть язики полум'я і стихія знову запанує над подвір'ями, викликаючи жах у сусідів..

Собака, заскавучавши, підбіг і притулювся до ніг Віри Амнеподистівни. Вона злегка одштовхнула його ногою й підійшла ближче до згарища. *

Ось із-під руїн стримлять ніжки залізного ліжка... Ніхто й не подумав спасти. Кому воно потрібне було? Кожний, мабуть, думав, як би врятувати свою хату, ач, і паркани порозкидали з усіх боків, щоб не зайнялися... Та й пожарка в Глухому така! Не гасить пожежі, а руйнує будівлю, що зайнялася... Так воно, кажуть, швидше

й безпечніше. А не подумают про те, що в людини, може, крім тієї халупи, ні шага за душею, й, позбувшись неї, мусить людина загинати...

Такі думки снувалися в голові Віри Амнеподистівни. Вони втомлювали її. Кожна думка коштувала величезного напруження. Віра Амнеподистівна сіла на купу перегорілої глини й затулила обличчя руками. Про що думала вона? Навряд чи й сама вона відповіла б на це запитання... В такі хвилини людина не може логічно мислити, й коли є в неї якісь думки, то пролітають вони в мозкові неясними образами, зникають, ледве з'явившись. Натомість приходять інші, такі ж нетривкі й швидкоминучі. Але часом з'явиться думка велика й непереможна. Загибаючи навіть, не можна цієї думки позбутися. Таку думку може викликати випадково почуте слово, несподівано побачена річ... Так було й з Вірою Амнеподистівною. Довгий час вона сиділа не рухаючись, затуливши постаріле своє лице долонями. Можна було думати, що вона плаче... Це нагадувало якусь старовинну картину—вбога жінка на пожарищі. Миршавий собака скавучить біля ніг... З часом скуління його стає голоснішим і голоснішим. На нього не звертають уваги. Тоді пес присідає на задні лапи, задирає вгору гострий писк і починає вити одчайдушно, тоскно...

Першим завив скривджений Юрчиком собака. Віра Амнеподистівна не підвела навіть голови... Він продовжував тягти свою чорну молитву до собачого бога: господи боже собачий, спаси від тоски й розпачу... До нього приєднався Чекан, і в два голоси, ні на хвилинку не спиняючись, вони вили до болю сумно.

Віра Амнеподистівна раптом підвелася на ноги.

Чого так скажено виють собаки? На мертвого?

І вона захотіла вмерти...

Що їй лишалося робити? Невже жити в Похитунів, виплакувати ночами з'їдений удень кавалок хліба? Важке те життя... Краще й не жити. Краще нараз покласти край своїм стражданням... Все одно ж смерть колись мусить настати! Роком раніше, роком пізніше...

Вона знову сіла на те ж місце, де раніше сиділа...

Думка про смерть заспокоїла її.

Хай буде так! Хай буде смерть!

Знову починав іти дощ, знову хмара насунула з заходу, й небо одразу наче впало на землю, зв'язане з ним мільйоном тонких ниточок рясного дощу...

Юрчикові не сиділося в хаті.

Він бачив, як Віра Амнеподистівна вийшла на повір'я, як пройшла вона до згарища й сіла на купі перегорілої глини... Бачив, як підбіг до неї собака, і Юрчикові стало шкода Віри Амнеподистівни. Спочатку він не зрозумів, що це з ним робиться, йому начебто плакати захотілося зараз... Та ніхто ж його сьогодні не ображав, ніхто, взагалі, не звертав на нього уваги сьогодні, і плакати хотілося зовсім не з цієї причини.

Похитуни сперечалися з-за Віри Амнеподистівни. Ангеліна Любомирівна дорікала чоловікові, зауважувала йому непотрібну його добрість, кричала, що тепер не ті часи, щоб годувати задурно дорослу людину... Хай собі йде куди завгодно, а вона її ночувати не пустить.

Пантелеймон Капитонович виявив незвичайну для нього впертість і відповідав їй стримано, що будинок його й усе, що в будинкові, також його й що він має право робити з ним, що сам захоче. Так що хай вона не комизиться — Віра Амнеподистівна все одно у них житиме й годуватиметься...

Юрчик не стерпів слухати цих розмов і вибіг з хати.

Він довго крутився по дворі, дражнив Чекана, влучав камінчиками у димар сусідської хати... Кидав камінчики й позирав скося на Віру Амнеподистівну. Вона сиділа нерухомо, Юрчика кортіло підійти до неї, та ніяк не міг він наважитись... Нарешті, він набрався сили.

— Тьотю...—несміливо промовив.—Чи ви не спите?

Віра Амнеподистівна підвела голову від закладених долонь.

— Вже й вечір скоро... Та й дощ... Йдіть у хату...

— Немає в мене хати, Юрчику, куди я піду...

— Такої скажете... Ходіте до нас... До дядька Пантелеймона. Правда, тітка в нас ядовита, стерва!—Юрчик так і сказав—стерва.—Ну та якось воно буде...

Взагалі, Юрчик говорив, як доросла людина, й тому

несподівано дурнуватими й наївними видалися його прості дитячі слова:

— Дядько казали, що ви мене вчити будете... Я вас слухатиму, що не скажете—робитиму, а про собаку, якщо ви сердитесь, то простіть мене... Я більше його й пальцем не зачеплю... Тільки ви не сидіть тут під дощем, а то застудитесь...

Віра Амнеподистівна слухала дитячу мову Юрчикову, і їй ставало тепло на серці... Ну, чого ж... Можна жити на світі! Можна жити... Життя, яке воно не є, життям лишається. Вона хоче жити... Ради Юрчика, якого треба вчити грамоти, ради... ради себе, нарешті! Хто їй забронить жити ради себе?

Вона помолоділо-прудко підвелася й, поклавши Юрчикові руку на плече, разом з ним пішла до Похитунів у хату...

— Аби жити,—подумала Віра Амнеподистівна, переступаючи поріг.—Аби жити...

XXIII

Федя поїхав...

З цією думкою Марія не могла розлучитися весь час. Вже й згоду дала вона вийти заміж за Тихона Амосовича. Вже й речі мусила свої злиденні переносити на Котляревську вулицю, а Федя все не виходив з пам'яті. Вона пам'ятала його вчинок тоді вночі, перед від'їздом і, думаючи тепер, не могла дати собі ради... Чого вона злякалася? Чого кинулася вона тікати? Що примусило її втекти від одного й кинутися до другого? Від любого до нелюбя?

Голова її горіла вогнем, у роті сохло, тремтіла вона, сидючи під винбарем, на роботі, чи приходячи додому, чи знов таки на зборах комсомольського осередку... Збори, комсомол ще милішими й дорожчими стали їй після Фединого від'їзду. Кожна дрібниця нагадувала Марії його. Кожна дрібниця була дорогоцінним експонатом музею минулих кількох місяців й дивитися на обличчя, на які дивився Федя, було їй приємно, розмовляти з товаришами, з якими розмовляв Федя, було для неї радістю... Та разом з тим усі ці дрібниці примушували її, згадуючи

Федю, згадувати і його до неї ставлення і його дикий і нічим не виправданий вчинок за містом. Давно забуті підозріння виринули з новою силою з глибин її свідомости, тепер вона певна була вже—все говорило за те, що не треба було особливо довіряти Феді...

Марія думала про те, що найкращий комсомолец, якого вона знала, та опинився найгіршим нахабою... Які ж мусять бути останні? Він давав їй читати книжки про права жіноцтва, в розмовах ганьбив тих, хто ставиться до жінки, як до тварини, як до нижчої істоти, створеної лише для того, щоб задовольняти примхи чоловіків... а зрештою сам своєю поведінкою заперечив собі і книжкам і принципам комсомолу, в імені якого він її „просвітляв“.

От чому, приходячи на збори, Марія сідала десь у куточку й мовчала весь час, ось чому своє розчарування Федею й недовір'я до нього перенесла вона на цілий комсомол.

Тихін Амосович радий прийшов до Марії. Вона сиділа на порозі своєї комори й ваксувала черевики.

— Ну, моя мила,—почав він, гаразд не передихнувши,—сьогодні можеш до мене переходити. Уже все приготовлено. Приходь і хазяйнуй... А записатись ми й завтра встигнемо.

Марія подумала: добре, записатись можна й завтра.

— Тихоне Амосовичу,—промовила вона помовчавши.— Я одне вам хочу сказати...

Той стрепенувся.

— А що?

Марія скилила обличчя над черевиками.

— Думаєш, я тебе обдурюю? То можна раніше записатись, а тоді вже перейдеш до мене...

— Я не про те, Тихоне Амосовичу... Я хотіла сказати, що я... Може ви й не захочете мене брати, як визнаєте...

Тихін Амосович не розумів. Що вона меле? Морока з тими дівчатами! Завжди їм чогось хочеться... Не можуть по-людському, по-простому. Усе мудрують... Знає ж вона, що він її хоче брати, чого ж тут багато балакати?

— Кинь, Маріє, дурниці... Яка ти там є? Однакова,

як і всі...—сказав Тихін Амосович і подумав, що цим він, мабуть, образив Марію...—Не то щоб.. Та ти мене розумієш.. Маріє!—і він потягся губами до її щоки...

— Що ви? Не можна...—одхилиючись, гукнула Марія. Тихін Амосович пройшовся перед коморою.

— Так коли ж перейдеш?

— Та, мабуть, що сьогодні...—відповіла Марія.

Менше як за півгодини вони склали її речі, зав'язавши їх у клунок... З хати вийшов прощатися Яким Сльоза.

— Так що заміж ідеш?—подивився він на Марію.— Ну, що ж, аби за порядошного чоловіка... Грошей з тебе слід мені два карбованці, ти як—тепер оддаси, чи принесеш, може?..

— Ні-ні,—відповів за Марію Тихін Амосович.—Не треба заносити, я зараз вам віддам...

Поки він витягав гаманця, Сльоза сказав тихенько Марії:

— Я й сам думав тебе брати... І дітям моїм ти була як рідна... А то за кого ти йдеш? Глянь на нього...

— Він мене любить...—почервоніла Марія.

— Хіба такий уміє любити? Такі тільки слинять...

— Що ви кажете?—не дочувши й думаючи, що до нього звертаються, обіззався Тихін Амосович.

— Кажу, що щастя Марії привалило... повний живіт, аж дихати нікуди,—киво усміхаючись у чорну бороду, сказав Сльоза.

— Як це так?

— А так, як бачите... Заміж же вона йде. Бувайте здорові...

Тихін Амосович здвигнув плечима.

— Чудний який він...

— Він добрий,—обізвалася як сонна Марія і згадала:—А з дітьми я й не попрощалася...

— І так добре буде... Ходім!

Кожного разу, коли Марія хотіла йому розказати про це, щось ставало на перешкоді. То сам Тихін Амосович відмовлявся слухати, вбачаючи у цьому черговий маневр до відступу... він боявся, що в саму останню хвилину Марія передумає й не піде за нього заміж. Навіть тоді, коли Марія переступила поріг його квартири на Котля-

ревській вулиці, він ще боявся цього. Що там вона хоче йому сказати? Певне, ще одну причину знайде: мовляв, ви мене не знаєте, чи ж зможете жити зо мною? Він не хоче про це й слухати...

Іншим разом щось інше заважало Марії сказати йому про те, що мучило, не давало їй спокою весь час.

Вони прийшли на Котляревську вулицю вже коли смеркло. Глянув Тихін Амосович на хату й згадав, що забув купити лампу. Усе купив, а про лампу й не подумав.

— Ти посидь,—сказав він,—а я збігаю, тут недалечко крамничка, свічку куплю...

Марія лишилася сама у просторій квартирі.

У напівтемряві блукала по кімнатах, зупинялася біля вікон, мимохідь обмацувала меблі... Побачила на стіні картини й, не знаючи, чи мальовані вони, чи, може, фотографовані, провела по них пальцями—відчула шорсткість поверхні...

— Мальовані, — впевнилась. — Багач, мабуть, Тихін Амосович...

Інакше вона не могла звати свого чоловіка, навіть у думці інакше не виходило, тільки „Тихін Амосович“... А він думав, що то від великої поваги до нього.

Марія пройшла у кухню, зачепилися за рогача у кутку, він упав, ще щось заторохтіло по підлозі.

Їй стало страшно.

Ці темні, неосвітлені кімнати, з блідими ранами невеличких вікон, з чорними силуетами меблів... Тиша, що панувала в них, біла в голову неймовірним шумом. Шум цей був страшнішим за дьгитіння млина, на якому вона працювала, бо був неістотний, не дійсний,—так тільки здавалося, що тиша кричить про щось страшне, жахливе.

Марії було дуже тоскно... їй хотілося втекти звідси. Забрати клунок на плечі й дременути, куди очі дивляться, може й до Якіма Сльози... Хто знає?

Ніхто не знає, що пережила Марія за ті години самотности в темній хаті... Вона втекла б, напевне, коли б тільки не одна дрібниця: не було, не могла знайти ключа, щоб замкнути хату, а так покинути, напризволяще боялася... Може хтось убереться й пограбує Тихона Амосовича!

Яке безглуздя! Потому, гадаючи, вона кляла себе: ну, що таке для неї Тихін Амосович, що вона могла стратити життя своє, боячись, що хтось убереться до нього в незамкнену хату? Та ці думки прийшли набагато пізніше, а тепер вона боязко блукала по кімнатах з однією лише думкою: хоч би швидше прийшов він, з свічками... Може, не так страшно й сумно було б.

Але Тихін Амосович не приходив.

Пройшло більше години, в будинкові вже зовсім стемніло.

Схвильована Марія підійшла до ліжка, що стояло в найменшій кімнаті—широке ліжко з високими стінками. Безсило нахилилася, щоб скинути черевики, потім лягла, зібгалася, як цуценя, уткнувши голову в коліна, й лежала, прислухаючись... Чи не йде Тихін Амосович?

Надаремне вона його чекала...

Тихін Амосович не знайшов свічок у найближчій крамничці й вимушений був іти аж на головну вулицю містечка до цербкоопу. І, вже купивши свічки й повертаючись додому, він зустрівся з Губкою.

— Я вас уже сто год шукаю,—за вічною своєю звичкою гіперболізувати, промовив секретар комсомольського осередку.—Хіба ви не знаєте, що сьогодні комісія раціоналізації звіт дає на загальних зборах? Теж секретар нещасний...

Тихін Амосович тільки зідхнув. Справді, він ще зранку поклав у кешеню пляни й протоколи, а там і забув... Цього з ним ніколи не траплялося. Всім відома була його акуратність, а тепер от...

— Прийшов до вас на квартиру, кажуть: вибрався... Ходімте негайно!

Тихін Амосович вимушений був іти з Губкою на загальні збори. Вія не міг не піти. Це вже в-останнє, думалося йому,—проклятуше життя! Не дадуть спокою навіть в такий день.

Його зустріли призириливими усмішками, підхіхикуванням, а дехто просто говорив, що з Тихоном Амосовичем сталася не абияка зміна. Де ж пак! Був який акуратний та „сполнительний“, а тепер з-за нього трохи збори не

розбіглися. Це не спроста... Пропадає чоловік з-за...

З-за чого, чи з-за кого пропадає чоловік—не догворювалось.

— Хі-хі!

Тихін Амосович, лише ввійшов у залю, відчув, як змінилося ставлення робітників до нього. Та й як було не відчутти... Одначе, тримався він з повною гідністю. В ці хвилини в нього остаточно складався вже в загальних рисах накреслений плян поведінки... І, віддаючи матеріяли голові комісії, пояснюючи цифри й параграфи і стежачи за промовою, підчас дебатів і підчас заключного слова, він настирливо продумував, як буде краще виконати свою постанову. Йому допомогли саме ці збори... Комісія відчиталася. Дебати закінчилися. Далі на порядку зборів стояло питання про дообрання одного члена культкому замість Федора Ватулі, що від'їхав вчитись.

— Скоруту!

— Тихона Амосовича!

— Скоруту!

Тихін Амосович чув тільки своє ім'я та прізвище, як це й буває в таких випадках. Він підвівся й попрахав слова.

— Я знімаю свою кандидатуру...

— Чого там знімаєш... Такої меле!—загули збори.

— Які причини є, щоб знімати? Працюй, раз вибирають!

— Не може бути причини!

Тихін Амосович переждав, поки змовкли крики, й знову заявив:

— Однаково прохаю мою кандидатуру зняти... Ви й сами добре знаєте, що мені тепер не до комісій... Та й чоловік я вже не молодий...

— Зате жінка в тебе молода...

— Хо-хо-хо!

— Не ваше діло до того!—вигукнув Тихін Амосович і, вдаривши кулаком по столі, подивився на залю.

Сміх у залі не те що затих, а ще й збільшився.

Тоді раптом підвівся Микола Григорович.

— Вибирайте мене,—звернувся він до зборів.—У мене немає ні жінки, ні якого біса, та хоч би й були? Чо-

го справді ледаря корчити! Хай ще я попрацюю, як його просити треба...

Це було несподіванкою.

Ніколи ніхто не просив, щоб його вибирали до якоїсь комісії чи до комітету, а цей просто одрубав: не хочу лайдакувати; попрацюю ще й я...

Миколу Григоровича вибрали до культкому, і, йдучи додому, Тихін Амосович не прощався з ним і руки не подав...

XXIV

Осінь насувала рішуче й неухильно і щедро поливала землю дощами. Пустоград посірів, набряк, пішоходи потонули в рідкій калюці, обивателі стали накидати цегли на переходах через вулиці, та це не допомагало—додому кожен приходив з десятифунтовою вагою багнища на чоботях...

Цілими днями вулиці мокли сірі й порожні, лише в конче потрібних справах хтось виходив з хати...

Клюбний садок загубив окрасу передосіннього листу, святкові прапорці, на шпагатинках простягнуті через увесь садок, поблякли, вітер порвав, пошматував їх... Різнокольорові літери афіш та оголошень розпливлися брудними патьоками по диктових щитах, що стояли біля входу... Сад пустував і тільки вечорами над естрадою для музик горіла забута електрична лампа.

Кожного разу ввечері, проходячи повз, завідувач клубу думав про те, що лампочку треба неодмінно при-брати, але, приходячи додому, забував про це і знову згадував тоді, коли доводилося проходити мимо саду.

Вечоріло. Тихін Амосович сидів коло столу, про щось уперто думаючи. Марія одягалася. В неї тремтіли руки і вона ніяк не могла зав'язати платка. Настрій Тихона Амосовича їй не подобався. Щось уже зо три тижні, щоразу, коли їй треба йти на збори осередку, він, нахмурившись, сідає до столу й мовчить, не дивлячись на неї, не відповідаючи на її слова.

Це мучило Марію. Вона не наважувалася вийти з хати, боялася, що Тихін Амосович ззаду кине на неї, кулаками почне гатити в спину, чи знову буде обзивати брутальними словами, як тоді упершу ніч їхню... Це

більше боялася Марія, що Тихін Амосович тихесенько запитає в неї:

— Ти що? На збори йдеш?

Так, так, вона більше всього боялася цього запитання. Він доводив її до розпачу своїм тихим голосом, байдужістю. Бо вона знала, що саме ховається за цими словами, за цими інтонаціями...

Нарешті, хустка вляглася спокійними бганками.

— Я піду, Тихоне Амосовичу...—несміливо промовила Марія, невідомо для чого проводячи рукою по столі, ніби збираючи крихти в долоню.

— Га?—зскочив з місця Тихін Амосович.—Підеш?—і побіг до дверей, широко розчинив їх,—під три вітри!.. Не повертайся! Обридло мені! Під три вітри!..

Марія затремтіла від образи й несподіванки. Хіба можна було сподіватися від Тихона Амосовича такого вибуху? Як він розлютився... Його недорослі вуса хижо настобурчилися, він проколе її ними, а якщо не ними, то гострими поглядами своїх холодних очей.

— Я ж не можу не йти... Я ж комсомолка...

— Плювать,—визгнув Тихін Амосович.—Я не на комсомолі женився, не на комсомолі... не на комсомолі! Чи чуєш ти? Я тебе брав, а не комсомол... Не хочу я ні про що знати, я ні при чому тут, можеш виписуватися звідти... Ти бачила, щоб я на збори ходив? Бачила? Бачила? Сімейним людям нічого такими пустяшними ділами займатися, в тебе дитина скоро буде, а ти з бахурами на зборах... Я ж на збори не ходжу!

— Й погано ви робите, Тихоне Амосовичу,—хотіла сказати Марія, але слова не йшли їй з горла, вона не могла й слова вимовити за слізьми...

— Роздягайся!..—нараз вигукнув Тихін Амосович.—Нікуди ти не підеш! Я не дозволю тобі!

— Що?—зоякнула Марія.—Як ви смієте?—й, проскочивши мимо нього, вона вибігла з хати...

Не будемо говорити про те, що почувала Марія, сидячи в клубі на своєму улюбленому місці коло вікна, що чула вона з доповіді про конгрес Виконкому Комінтерну молоді, що розуміла вона з почутого... Вдома її чекав Тихін Амосович і скандал.

Жовтневі роковини відсвяткували в зимовому помешканні. Марія мала брати участь у виставі, але Тихін Амосович якнайсуворіше заборонив їй.

— Ти вже не дівчинка,—сказав він, і вона не сміла перечити. Він вкінці стероризував її.

Він заборонив їй ходити на роботу. Щоб його жінка та працювала, заробляла сама гроші! А що люди скажуть? От і Петра Павловича жінка, Марфуша, не ходить на роботу... Дякувати господа, в нього ще стане, щоб прохарчувати й себе й жінку...

Марія цілими днями сиділа в хаті, хіба що зранку, поки ще Тихін Амосович спав, ходила на базар скупуватись. Тихін Амосович також нікуди не ходив. Ввечері вони сиділи мовчки якийсь час, потім пили чай, потім Марія складала йому звіт денних витрат, і він записував їх у книжечку, а потім лягали спати.

Інколи Тихона Амосовича мучили спогади... Не так спогади, як те, що він не знав, що з Ориною. Чи виконала вона свою обіцянку, чи не виконала, а тільки видурила в нього гроші? Він бачив її кілька разів на вулиці, але зупинитись не смів, сама ж вона до нього теж не підходила.

Але думки про Орину не довго затримувались у його голові. Він, як і водиться, трошки помучившись, заспокоювався.

Так проходило їхнє родинне життя, одноманітною смугою, що зрідка перерізувалась ножицями скандалу з-за непошитого гапличка чи несмачного борщу. Але життя на живу нитку зшивало тут таки смугу родинних взаємин, і все починалося знову.

Десь за тиждень перед іменинами сталася в них новина.

Тихін Амосович, помітивши, що Марія бере книжки в клубній книгозбірні, не розсердився, не почав кричати й перечити, а, навпаки, попросив почитати йому ввечері.

Марія вже непоганно читала. В неї чимало вільного часу лишалося вдень, і коли Тихін Амосович був на роботі, вона перечитувала книжку за книжкою. Книжки стали для неї другим, нездійснимим життям. Все, що в них писалось, про життя, про кохання молодих дівчат і

хлопців, про щасливих людей, таким далеким здавалося для неї, що вона часом не йняла віри: невжеж таки буває, що люди живуть так? Навпаки, книжки, в яких змальовувалось яскравими фарбами нужденне животіння, злидні, горе, турботи, здавалися їй єдино правдивими. Але, вибираючи з-поміж цих двох категорій, вона більше охоти мала до книжок, що щасливо закінчувались, коли вже змальовували різні нещасливі пригоди з життя героїв.

Марія радо погодилася на пропозицію Тихона Амосовича, бо при ньому стидалася й боялася сідати за читання, а тепер ніби мала на те санкцію.

Їхні вечори проходили вже не так сумно й одномаїтно, принаймні, для Марії, бо вона жила життям людей з книжки.

В один з таких вечорів Тихін Амосович, перебивши читання, промовив давно заготовлену фразу:

— Треба іменини справляти...

— Чиї?—не зрозуміла Марія.

Для нього було так ясно, чиї іменини й він вважав, що й для кожного мусить бути ясно. Він же не переставав думати про це. В нього була надто егоїстична вдача і йому здавалося, що навіть його невисловлені думки мусять бути зрозумілими для всіх.

— Мої іменини,—суворо подивившись на Марію, пояснив Тихін Амосович.

Навіть коли б вона була незгодна, чи могла б вона перечити? Вона не перечила, і день іменин було призначено.

Так, про це можна говорити з певністю. Тихін Амосович, перед чим вирішив влаштовувати свої іменини, не один день і не одну ніч роздумував, ламав собі голову й ніяк не міг дати собі ради: що робити? З Петром Павловичем він зустрічався лише на млині, з Марфушею—дружиною Петра Павловича—він посварився й хоч сам уже пересердився на неї, зате вона на нього „зуб мала“, як кажуть у Пустограді. Микола Григорович теж ніби чужим став.

З одного боку, воно й гарно. Можна, взагалі, нічого не влаштовувати. Не треба буде витратитися. А з дру-

гого боку, не можна обійтися без іменин. Це ж його мрією було стільки років. Невже саме тепер, коли є можливість мрію тую здійснити, він відмовиться від неї? До того ж іменини, напевне, допоможуть йому заново встановити свої дружні стосунки з Петром Павловичем, помирять з Марфушею, розтоплять кригу взаємин з Миколою Григоровичем... Можна буде запросити Тетяну Гаврилівну. Все-таки, як не як, жив у неї стільки років... Та й сина її, Сашеньку, що приїхав з Туреччини, нарешті. Гаразд, він так і зробить...

Перетрушуючи одяг, в кешені старого піджака Марія знайшла грубого конверта. Вона зацікавилася взнати, що містить у собі лист, у ньому схований, і, обережно розкривши конверт, побачила фотографічну картку брата Тихона Амосовича, Антона, його дружини й дочки його дружини... Ця несподівана знахідка наштотхнула її на різні думки, аджеж вона не знала, що в Тихона Амосовича є брат...

Марія, не вагаючись, прочитала листа, що його Тихін Амосович випадково не знищив. З листа вона довідалася, хто були постаті з фотографічної картки, і їй спало на думку замирити Тихона Амосовича з братом.

В цьому, може, була не проста примха, але й певний свідомий крок її, як комсомолки, що ще не остаточно порвала з комсомолом...

Вона довго не знала, яким способом виконає свій намір. Їй приємно було зробити чималої ваги справу, так, принаймні, вона вважала... І разом з тим боязко. Чи є потреба мирити братів? Жили собі порізно стільки років, хай собі й далі живуть, не їй це справа втручатися... Чи полегшає їй становище від того, що брати замиряться? Може ж бути, що вони не замиряться, й тоді Тихін Амосович, дізнавшись про те, що Марія хотіла їх замирити, ще з більшою впертістю продовжуватиме її тероризувати. Ні, мабуть, краще не починати цієї важкої і небезпечної для неї справи... Вона й так якось проживе, проживе й Тихін Амосович і Антон. Хай собі буде, як було... їй це не обходить.

Але чуття й свідомість Марії, чи, власне, друга поло-

вина її чуттів і свідомости говорили про інше. Вона мусить їх замирити. Справа ж не в тому, чи полегшає її життя, чи погіршає... Справа в тому, що ще єдина людина знайшлася, людина, яка розуміє, що так не можна, що жити треба інакше... Марії здавалося, що та далека людина—Антон—мусить зрозуміти її, бож розуміє він свого брата Тихона, хоч який час його і не бачив, до найменших дрібниць розкриває його душу, що зветься, показує її в усій її неординарній, але правдивій суті...

Тихін же робітник, але живе він як?.. Чи ж так мусить жити робітник—творець життя нового й прекрасного, творець життя блискучого й радісного, про яке мільйони мріяли й мільйони боролися? Не так же ж живуть останні, є радісне життя, злите, злютоване єдиним поривом і єдиною метою, й до цього життя бажання розбудив у ній Федя... Правда, він зрадив і її і свої переконання заперечив своїми вчинками, але ж Федя не один. Антон! Він теж так говорить, він теж про те життя, до якого вона прагла... Й цей, мабуть, не обманює, бо скільки років довбає одне й те саме своєму твердолобому братові, що не живе, а животіє потворно, немов той кріт, не звертаючи уваги на блиски райдуги в блакитному небі, після неймовірної зливи... Яке чудове, запашне і прозоре повітря! Пройшла гроза й принесла озону, люди знову взялися до роботи. Скільки шкоди наробила тая неймовірна злива. Скільки рук треба, щоб наставити мости, поладнати шляхи й повкривати розкриті вітрами будівлі!..

Може й не так думала Марія. Навіть напевне, простіше думала вона, але саме про це вона думала. Й пізно ввечері, коли Тихін Амосович прийшов з роботи, він і не догадався, що Марія оце лише повернулася з телеграфу, де від його ім'я послала Антонові телеграму: „Приїжджай на неділю. Тихін“.

XXV

Гостей зібралося чимало.

Прийшов Микола Григорович, прийшла Марфуша й Петро Павлович, навіть секретар комсомолу Губка з'явився... Тетяна Гаврилівна прийшла з сином Сашенькою.

Сашенька сказав „бон жур“, за ручку привітався з усіма й сів у куточку. Тихін Амосович, прибраний у новий свій костюм, на всіх поглядав звисока: а що, мовляв, дорогі гості, діждався й я... і ви до мене прийшли, у мою хату, мій чай пити, мій хліб їсти...

Тепер нічого вже не можна сказати про Тихона Амосовича. Господар, як господар. І жінка в нього, як у людей, бо ви ж не знаєте, що поміж ними робиться... Не про ваше око їхні справжні взаємини. Тож бо воно й е.

Марія все поглядала на годинника. Бігла в кухню й зупинялася біля нього, верталася й знов зір її на хвилинку затримувався на стрілках, а вони так безнадійно повагом посувалися, що можна було думати: ні, час таки не поспішає...

За чаєм балачка не в'язалася.

Усі сиділи мовчки, лише Губка, який прийшов на іменини із своїх власних міркувань, пробував завести розмову на політичну тему. Опонентом йому був Тихін Амосович. Він вільно, навіть до деякої міри нахабно, відповідав на кожную Губчину фразу... Ще б пак? Цей хлопчак сміє так розумно й сміливо говорити та ще й у його господі, за його столом.

Микола Григорович держав Губчиної руки.

— Таки, що не кажіть, Тихоне Амосовичу, хлопець правий...

— Правий?—Тихін Амосович починав червоніти.—Ну як же правий?.. Не правий він...

Говорили про недорід і про селянське самооподаткування. Тихін Амосович доводив, що селянам нічого не лишалося робити більше, як оподатковуватися самим, бо інакше влада б наклала податок у кілька разів більший... Губка заперечував йому. Микола Григорович також. Доходило до того, що Тихін Амосович, стукаючи кулаком по столі, кричав.

— Та хіба ж це влада? Влада повинна сама одчиняти школи й лікарні, а не класти це на ший селянам...

Марія заспокоювала його. Вона і слова не казала до нього. Тільки підходила й клала руку на плече... Тихін Амосович притихав і спокійніше слухав своїх супротивників.

— Влада ж у нас робочо-селянська,— доводив Микола Григорович.— Держава, значить, теж... Значить, Тихоне Амосовичу, козаче ти мій, усе мені одно, чи я виїму з кешені та оддам на школу, чи влада оддасть, бо гроші мої радянські, державні, поняв ти, чи ні?

— Тобто як державні? А заробляв їх хто? Я чи держава?

— Ти заробляв... А державу ти піддержати, владу свою не хочеш?

Починалася знову та ж таки історія.

Тихін Амосович запевняв, що державу піддержати він згодний, а коли діходили до того, що для підтримки потрібні гроші, звертав голоблі...

Марфуша не давала Петру Павловичу розкрити рота. Лише він хотів висловити свою думку, як вона сіпала його за рукав, і він замовкав. Нарешті, це обридло йому, і він прошипів: „Чи ти даси мені сьогодні слово сказати?“ На це Марфуша не менш резонно відповіла, що йому треба мовчати от з яких міркувань: поперше, він може підтримати Тихона Амосовича—і це не сподобається Миколі Григоровичу, подруге, він може підтримати Миколу Григоровича—і це не сподобається Тихону Амосовичу, а потрете, тут в ще й Губка, комсомолец, у присутності якого треба бути обережним і не молоти нісенітниці, немов Тихін Амосович якийнебудь.

Одначе, чаювали більш-менш мирно, ніхто ні з ким остаточно не посварився, особливих образ також не було.

Тетяна Гаврилівна допомогла Марії прибрати з столу шкалянки, називала її ясочкою, любово та іншими ласкавими назвиськами, попрощалася й пішла додому, накававши Сашеньці:

— Недовго засиджуйся...

Сашенька почервонів, зскочив з місця свого й, низько вклонившись матері, видавив з себе:

— Гаразд, маман...

Знову почервонів, труснув головою й сів.

Тихін Амосович широкими очима дивився на нього.

— Що то значить за границею побував,— у захваті прошепотів він до Миколи Григоровича й потому про-

мовив уголос:—Олександрє Панасовичу, чого ви у кутку між бабами сидите, підсажуйтесь до нас...

Сашенька знову залився краскою.

— Мені дуже приємно поміж дамами сидіти... Давно я був у такому достойному товаристві... Просто й не знаю, як мені висловитись,—і він поклонився Марфуші та Марії, що сиділи обабіч його.

Губка підморгнув Миколі Григоровичу й обидва вони трохи не розреготалися, дивлячись на бриту фізіономію Сашеньки.

— Ну, як же воно за кордонами?—стримуючи усміх, промовив Микола Григорович,—Розкажуйте...

Петро Павлович підтримав прохання.

— Як там вас чорти носили?—загудів він.—Попотаскало вас... Ха-ха!

— Тобто як це попотаскало?—наструнчився Сашенька.

— Дуже просто... Так таки й попотаскало. Перетерло вас там на трьохнолька... Ач як викомарюєте!

Марфуша заступилася за Сашеньку, який уже почав був бліднути.

— Ну от!—скрикнула вона.— Не можеш полюдському балакати. Ви йому простіть, Олександрє Панасовичу, він у мене чоловік простий..

— Тю-у-у,—тільки й зміг сказати Петро Павлович.— Скажена собака..

Тимчасом Марія поставила на стіл рубаного оселедця на довгій тарелі, обкладеного кружалами круто звареного яйця, хліба поставила щедро нарізаного у плетений з дроту кошик. Поставила чарки й карафку невеличку з горілкою, більші стопки для пива... ковбаси тонко нарізаної на великій тарілці...

Усі замовкли, ковтнули несподівану, приємну слину й чекали, поки господарка запросить їсти, поки господар налле перші чарки...

— Мені не наливайте,—прикрив долонею чарку Губка.

— Чого? За здоров'я менинника?

— Йому не можна, він же комсомолець... Вони ж у нас святі та божі!

— А мені налийте,—гукнув Микола Григорович.— Я ще мабуть... питиму.

— А що?

— Може й сам кину!

— Чого так?

— Дуже вже воно свинею відгонить, як вип'еш...

Марфуша хіхкнула.

— Та то не свинею, а хлібцем святим... Хлібцем святим, Миколо Григоровичу!

— Отож... Хлібець ми на свинство переводимо!

— Чи чуєте... Хватить і на свинство й поза ним... Випиваймо! Ваше здоров'я, дорогі гості!

— Ваше здоров'я, Тихоне Амосовичу!

Губка, скориставшись загальним шумом, сказав Марії:

— Ти ж чого це на збори не ходиш?

Вона несла тарілку малосольних огірків, зупинилася слухати його, тарілка перехилилася й росіла полився на стіл...

— Ех ти, роззява,—вихопилося у Тихона Амосовича. Потому він одразу спохватився.—Ставляй сюди, Манічко... Давай, давай... Кому огірочків?

Губка повторив запитання.

— Не мучай мене... Хіба ти не бачиш?

— Бачу,—одвернувся Губка.—Побий тарілки та й тікай звідси...

Марфуша залишила Сашеньку й пересіла до Тихона Амосовича. Той уже випив зо дві чарки горілки, був навеселі, як кажуть, і зустрів її, мов би нічого й не було між ними, мов би сварки їхньої й не траплялося. Можливо, що він і пам'ятав про це, та не хотів згадувати. Він же хотів бути гречним і ввічливим господарем, хотів, щоб усе старе забулося. Бо хто ж до нього ходитиме у гості, до кого він ходитиме у гості, саме тепер, коли вже й жінка в нього є й господа є?

— Як же вам живеться, Тихоне Амосовичу?

— А як бачите, не погано...

Сашенька теж вихилив уже й посміливішав.

Він починав уже сам розмову й неодмінно про Туреччину...

— У нас у Туреччині,—казав він,—у нас...

Але його ніхто й не слухав: кожний був зайнятий своєю тарілкою, своєю чаркою.

— У нас у Туреччині,—знову промовив Сашенька до Петра Павловича...

— Слухайте... Ось Олександр Панасович розкаже нам про Туреччину...—крикнув Петро Павлович.

— Просимо! Просимо!—підхопили інші гості...

Тихін Амосович поморщився: що ж це таке, Петро Павлович розпорядчиком на його іменинах! Але Марфуша не дала йому довго думати, наливши нову чарку горілки...

— Давайте на мирову вип'ємо, Тихоне Амосовичу...

Що було, то минулося, будьмо знову приятелями...

Тихін Амосович розчулився...

— Ви мене простіть, Марфушо...

Випили.

Сашенька кашлянув...

— Просимо! Просимо!—знову загув Петро Павлович.

— Розказуйте,—благословив Тихін Амосович.

І Сашенька, пропустивши шклянку пива, почав.

XXVI

... А якщо ви думаєте, може нам легко було тікати, та це неправда. Як посадили нас на пароплави, так ми вже думали, що кінець—уже успокоїмся. Та ні ж таки. Окрім нас, салдатів, на пароплав понасідало народу видимо-невидимо: тут генеральські шмари й сестри милосердні, й подушки вони з собою везуть і грамофони, а—диви не диви—якийся в лампасах чвалає, а в нього на мотузочку за спиною поруч чайника нічна посудина висить... Що сміха й плачу було—переказати не можна. Одначе, відпливли ми. Капітан, бачимо, по мостуку зігає, когось у три боги криє, а нам страшно. Бо ми ж як вівці на пароплаві, все одно, що пусти матроса на землю, а нас, піхоту, на коня посади. Чи довго, чи недовго ми так пливли, коли як почало нас жбурляти, вітер скажений де не взявся, тут усю палубу блювотиною й укрило. Помолився я богу, згадав матір. Думаю, якщо жива ти, мамо, моли бога ще й ти за мене! А самого так нудота зморила, що й не помітив, як заснув...

— А невже вона так зморює?—запитав Тихін Амосович. Біля нього сиділа Марфуша й, підливаючи по-

троху горілки в чарку, частувала його. Він зовсім розкис, і слова ці з трудом проштовхнув язиком крізь густу загрожу жовтих зубів.

— Хто?—не зрозумів оповідач.

— Та вона ж...—промурмотів знову Тихін Амосович.

— Ви про качку? І не говоріть, увесь пароплав покотом лежав, а як пристали до Костянтинополя, подивився я на товаришів і, правду сказати, перелякався—мов не салдати передо мною стоять, а зелені оселедці...

— Це ви вірно сказали!—раптом рубонув басом Петро Павлович. Він майже увес час мовчав і стежив за поведінкою Губки й Марії. Вони, сидячи осторонь, про щось жваво розмовляли й, видать, Марія була стурбована Губчиними словами. Але, зачувши про салдатів, що схожі були на зелених оселедців, Петро Павлович обізвався:

— Це ви вірно сказали! Я ще анекдот знаю про зелених оселедців: зелене, солоне, висить на стінці й пищить... Що таке?—і сам перший розсміявся хрипло й гулко, наче повз двір прокотився громохкий порожній віз...

Усі теж розсміялися. Лише один Сашенька не сміявся. Він ніяк не міг зрозуміти, чому це, попросивши його оповідати, слухачі щоразу перебивають його й він ніяк не може складно розповісти про свої „перетурбації“.

Сашенька напружився й почав знову.

— Ви от про качку... Воно справді, хто на морі не бував, той не знає, що таке качка, а як доведеться, то й сам не радий: забуваєш, як колись сміявся з тих, що розказували. Та я не про те, я ж кажу, що все можна стерпіти, я он стерпів на чужбині скільки років... Я про те, що на пароплаві, як заснув я...

— Ану-ну, козаче, розкажи, що ж було на пароплаві, коли ти заснув...

Микола Григорович підморгнув Губці.

— Сплю я, випивши чарочку горілки й закусивши огірком,—продовжував оповідач,—сплю я, і сниться мені така картина... Не то картина, ніби я в снім а сиджу, а може це справді діється. Ні, таки, мабуть, це справді

діється, бо хто ж таки може таку картину придумати...

— І цей сні бачить,—подумав Тихін Амосович.—У мамашу вдався...

Тихін Амосович з величезним напруженням слідував за Сашенчиним оповіданням, та йому вже рідко вдавалося щось розібрати; лише окремі фрази, а часом навіть тільки випадкові слова доходили до його свідомості. От і тепер він, почувши про сон, став думати про сні Тетяни Гаврилівни, про свої випадкові сні... До його вух долітало спокійне оповідання Сашеньки, як далекий незрозумілий шум. Тихін Амосович починав дрімати.

— ... А на білій коняці гарцює генерал, і в усі дзвони б'ють... Народу! Де воно стільки народу взялося?—думаю я... Ніколи стільки не бачив. Пробираюся я крізь натовп, гвинтівка у мене за плечима, шинеля обідрана... Усі мені дорогу дають: пустить його!—кричать,—йому треба до генерала... От уже я й на середині майдану... Став, гвинтівку на караул узяв і стою—ні шелехнуса... А генерал і каже: От він, той самий герой... Ура! Він, каже, отчизну спас... І приколює мені „георгія“... Приколює мені „георгія“ та якось усе не приколює—то не зачепить шпилькою шинелю, то дуже глибоко, то прямо в тіло. Уколело мене—я й крикнув. Крикнув та й прокинувся. Бачу—ніч, лежимо ми покотом на палубі, а кругом темнота, хоч в око стрель... І так мені гірко стало. Прокляте життя, думаю, тільки й того, що в сні...

— Значить, не спасли отечества?—засміявся Микола Григорович.

— Спаситель!—і собі підхопив Губка.—А генерал на білому коні! То ж, мабуть, Врангель!? Ха-ха-ха!..

І всі почали сміятися. Навіть Тихін Амосович прокинувся й теж, не розуміючи, в чому справа, розреготався...

— Ну, так вип'ємо ще по одній!—гукнув він.

Хотів сам наливати в чарки—так рука його не слухалася, тремтіла над шклянками й горілка й пиво лилися на стіл. Марфуша допомогла йому, прийнявши на себе обов'язки виночерпа... Вона налила усім по повній:

особливо ж Сашеньці.. Йому просто у чайну шклянку, більшу половину горької..

— Ну, будьмо здорові!—гукнув Тихін Амосович.

— За здоров'я хазяйки!—похитнувся на стільці Сашенька і перехилив шклянку.

У цей час хтось постукав у двері.

Орина не заспокоїлася, одержавши гроші від Тихона Амосовича...

Вона й не могла заспокоїтись.

Думка про те, що вона мусила вбити свою ненароджену дитину, не давала їй заснути вночі, ні на хвилинку не зникала удень і щент виснажила її мозок. Ні про що інше не могла Орина думати. До цього ще припліталися думки про Тихона Амосовича, про те, що гроші їй дав не хто, як він, і що вона мусить бути чесною: раз узяла гроші—мусить виконати обіцянку, інакше ж вийде, що вона його піддурила, гроші вимантачила, як шахрайка, як якась останнього порядку шлюха... Вона не соромилася цього слова і звикла до нього, бо знала, що Тихін Амосович мабуть так називає її в думці. Та яке ще інше ім'я він міг дібрати для неї? Він же ніколи не любив її, це було для неї ясно ще й у той перший день їхньої зустрічі на галявинці в лісі, коли святкували Васинчині іменини... Скільки часу пройшло з того дня! Мабуть ціла вічність, якщо рахувати години мірою страждань і горя...—так думала Орина й ніяк не могла вирішити, що їй робити. Чи вбити в собі дитину свою, значить убити в собі матір, убити себе, чи наплювати на всіх, на людей, на Тихона Амосовича, на Марію, якої їй було до болю шкода й яка—Орина у цьому була певна—ні в чому не винна, хіба, може, в тому, що Тихін Амосович закохався в неї... У той пам'ятний вечір Орина сиділа у своїй комірчині, не запалюючи ляmpi, бо гасу не було, а вона боялася хоч копійку взяти з тих вісімнадцяти карбованців, що дав їй Тихін Амосович: уже як там вона жила, де діставала гроші на прохарч, не будемо говорити. Поденна робота, відома річ, не дуже великі заробітки дає, хіба що хазяйський харч...

Орина сиділа біля вікна, і голова її трохи на шматки не ламалася від скажених думок про своє життя. Така у неї думка була одна завжди...

І якраз тоді ж таки зайшла до неї в хату стара баба Роговенчиха. Зайшла, стала на порозі й сказала:

— А отой, що до вас ходив, іменини справляє... Що гостей накликав, і-і-і ти господи! А ви ж це чого не йдете?

Може й не заходила баба Роговенчиха до Орини в хату, може то так приверзлося хворій на нерви Орині, але з певністю могла б вона сказати, що голос цей вона чула, прозвучав він так натурально в'їдливо, як і завжди у баби Роговенчихи... І тоді з'явилася в Орини злість до Тихона Амосовича, якої раніш ніколи не було. Раніше ще жаль був до нього й до Марії, а тепер зник остаточно. Чого, справді, вона мусить їх жаліти, хіба хтось пожалів її... Вона нічого не хоче знати, вона хоче бути матір'ю й ніхто їй цього не заборонить, ніхто їй нічого не посміє сказати, бо хіба вона не така, як усі жінки, хіба вона від інших чимся, крім обличчя свого, натурою зіпсованого, відрізняється?.. І думки в неї такі, як в усіх, і розум і чуття... Не можуть же їй заборонити любити свою дитину! А щодо Тихона Амосовича й до тієї ганьби, що його чекає—їй ніякого діла немає... Хай покутує свою вину, хай хоч раз гляне людям у вічі, правді у вічі... Орина нашвидку одяглася, дістала з сундучка вісімнадцять карбованців, що була загорнула їх у хусточку й заховала під дрантя наспід, і вибігла з хати, грюкнувши дверима...

Яка темінь!

Усі повернулися до дверей...

Ввійшла Орина, напнута подраною хусткою, й стала на порозі. Очіма вона шукала Тихона Амосовича і, нарешті, знайшла його. Він тримав у руці недопиту чарку горілки й дивився на неї переляканими очима. Під її гарячим, владним поглядом він почав убирати в себе плечі, й голова його похилилася на груди...

— Тихоне!—стиха гукнула Орина.

Усі мовчали.

А Тихін Амосович, як школяр на голос учителя, підвівся, хитаючись, шклянка випала з його руки й з тихим дзвоном покотилася, надщерблена, по підлозі...— Тихоне!—знову промовила Орина.—Я не надовго прийшла... Я тільки хочу повернути тобі гроші... Вісімнадцять карбованців, що ти мені дав на аборта... Та я не хочу! Чуєш? Не хочу я робити аборта... Чого? А того, що Марія ж не робитиме, і я не хочу... Хі-хі!.. Ось вони, ті вісімнадцять...

І жбурнула на стіл замотані у хусточку...

Мертву тишу прорізав болісний зойк. І знову всі повернули голови... В кутку на руках у Губки в істеричі билася Марія... Кинулися до неї, а Орина тимчасом спокійно вийшла з хати й пішла собі просто вулицею...

Усі кинулися до Марії, лише Тихін Амосович, як пень, стояв біля столу й закам'янілим поглядом дивився на двері, що за ними щезла Орина... На столі лежали гроші, загорнуті у застирану хусточку. Він машинально простяг руку до хусточки, розв'язав вузлика... Гроші лежали так, як і дав він їй; так вона мабуть і не розв'язувала хусточки після їхньої зустрічі, тоді, на вулиці... Ось вони лежать, його гроші, він хотів за них купити собі спокій... Червінець, п'ять карбованців і три асигнації по карбованцю...

Тихін Амосович дивиться на ці гроші й пригадує, як тоді Орина тремтячими пальцями зав'язувала вузлика...

Немає йому спокою. Чудний!.. Невже він думав, що за гроші можна купити спокій?

Марфуша поїть водою Марію...

Тихін Амосович бачить, як, підтримуючи за лікті, Губка й Микола Григорович ведуть Марію до спочивальні, чує голоси:

— Обережно...

— Посидьте біля неї, Марфушо...

— Засніть, Маріє...

Йому байдуже. Він нічого не розуміє. Він важко падає на стілець і наливає собі повну шклянку.

— Петре Павловичу!—гукає він.—Випийте зі мною...

Петро Павлович похмуро мовчить...

— Невже ви не хочете зі мною випити, Петре Павловичу?! Аж дивно... Ви ж не дурак випити.

Петро Павлович ніяково й собі наливає шклянку.

— От так воно краще... А що Марія плаче, то нічого. Виплачеться—легше стане!

— Їй ще плачу та плачу...

Тихін Амосович повертає голову. За його спиною стоїть Микола Григорович і каже ці слова.

— Не твое діло!

— Авжеж, козаче...

— Ти дратуєш?

— Чого мені тебе дратувати,—ти вже людина кончена...

— Так чого ж ти до мене прийшов!

— Подивитися,—мимрить Микола Григорович.

Губка шукає шапку.

— Що, підемо?

— Може й підемо...Бувайте здорові, Тихоне Амосовичу!

— Ну, йдіть...—махає головою Тихін Амосович. Він нічого не розуміє. Чого це так тихо в хаті? Невжеж це так сумно на його іменинах? І гості розходяться...

Хай собі йдуть, він їх не затримує... Хоч воно й дивно трохи: не встигли посидіти, як уже й розходяться...

Марфуша велить Петрові Павловичу сходити додому подивитися:

— Як там діти?

Утрюх вони виходять з хати: Микола Григорович, Петро Павлович, Губка також.

— Ти ж диви, яка прикрість...

Лишаються в хаті тільки Тихін Амосович, Марфуша та Сашенька також п'яний, мов квач. Він дримає вже й не може рухнутися. Марфуша ж крутиться біля обох і все підливає Тихону Амосовичу. Нарешті, коли Тихін Амосович, мотнувши головою й схопившись за груди, починає блювати, вона накривається хустиною, будить Сашеньку й, підтримуючи його, виходить також...

— Ти як думаєш, Губко,—сказав Микола Григорович,—що з усього цього вийде?..

— З чого?—обізвався хлопець задумано.

— Та з цієї історії, з Скорутою...

— Дівки жалко... Добра комсомолка була!

— А помимо?

— А помимо того, Тихін той—сволота чистосортна... Та й супчик мені закордонний не подобається, як він звивався сьогодні... Бив би я їх та ще й різкою по голому: може б знали, як жити треба. Про Марію не знаю що й подумати... Невже вона таки любить його?

— Полюбиш...—протяг Микола Григорович.

Дощ лив холодний і противний, як жаба. Вони простували вулицею, перестрибуючи з камінця на камінець, часом пірнаючи чобітьми в калюжі...

— Ви поспішаєте?—обізвався до Петра Павловича Губка, бачачи, що той нервується.—Ви не зважайте на нас, ми собі помаленьку...

Петро Павлович зрадів. Йому чомусь здавалося незручним покидати компанію, а він боявся Марфуші й поспішав додому...

— Бувайте здорові!—промовив він поспішно,—я таки дійсно поспішаю,—і подався вперед...

Тепер Губка й Микола Григорович почували себе вільніше.

— Полюбиш,—знову повторив Микола Григорович.—Де ж таки... Багато на світі сволоти! Паскудно живуть, то ти правий...

— А ви, Миколо Григоровичу?..

— Що ж я, ти мене знаєш, я може в партію скоро запишуся, я розуміти починаю... Партії тепер кожний робітник—як кусок хліба, дарма що фронтів немає...

— А Тихін Амосович хіба не фронт?—гукнув Губка.—Свій власний внутрішній фронт, бий його сила божа...

Вони звернули в провулок і при світлі ліхтаря на розі побачили вбогу постать, що, притулившись до паркану, стояла на тротуарі...

— Везе нам сьогодні,—казав Микола Григорович,—ану, подивимось... Ніби жінка якась...

— Та це ж Орина!—скрикнув Губка, підійшовши ближче.—Що ви тут робите?

Орина мовчала... Вона притулилася до паркану, щільно притулилася, ніби хотіла злитися з мокрими, бубнявими, оброслими лишаєм та мохом дошками... Вода збігала з її одягу, розпач був у всій її постаті...

— Ходітьте-но з нами, — узяв її за лікоть Микола Григорович, — Губко, допоможи... Вона впаде зараз...

Орина не пручалася...

XXVII

... Я не хотіла, щоб так воно вийшло. Трудно мені дуже писати, і вам читати, мабуть, теж важко буде, незрозуміло я пишу, недавно вивчилася... Це мене Федя так вивчив, хороший був дуже хлопець, і я його любила. А тепер мені однаково й нікого я не люблю... Та що це я: мені зовсім не про те треба писати. Хай хоч як нескладно, а все до слова правда чиста...

Розкажу я, чого вийшла заміж за Тихона Амосовича і що з того вийшло. Вийшло погано, сами бачите, хоч погано тільки для мене. Простіть мене, що...

Жалко мені його було, бо бачила, що він мене любить, а про те й не знала, що живе з другою і що друга від нього дитину привести має... Мабуть, і їй нелегко, що мене не пожаліла... Життя мені важке припало... З самого дитинства, з малих літ поневіряння по людях; хто знає, той може посочувствовать... І всі на мене однаково дивилися, усі одного хотіли. Був один день, коли я вірила, що весь світ не такий, яким він мені досі здавався, та й то вдарили мене знову по хворому місцю... Дядько Гарвасій такий був, не знаю як те й село зветься. Одну ніч я була в ньому, батько за буханку хліба продав мене, а як пішов батько з села—дядько Гарвасій знасилував мене. Я ще тоді мала була й не знала нічого такого. А потім того по наймах служила, кожний до мене приставав, таке життя кляте, і всякий одного хотів... Невжеж таки я винна перед людьми, що дівчиною на світ народилася? Кожний на тебе як на забавку дивиться, кожний тебе за ніщо вважає, кожний об тебе чоботи свої витирає, які б брудні вони не були...

А Тихін Амосович ніби любив мене, бо й хлопці його на нашій вулиці били—не переставав ходити, й ро-

бітники на млині сміялися—ходив... Думала я, що любить він мене... Тут таки й з Федею, ти його знаєш, Губко, ми гуляли. Він мене й писати вивчив, казав, що любить, і в комсомол я через нього пішла записуватись... Думала, що який той комсомол гарний, які в ньому хлопці хороші, як він мені розказував усе про право жінки й про те, що не мусить бути ріжниці, що хлопець, що дівчина однакові товариші... І потім поїхав він учитися, а ви того й не знали, чого я в комсомол у ячейку ходити перестала, що мабуть ви всі такі, як він: на словах одне, а на ділі інакше, бо й він від мене того, що й дядько Гарвасій, хотів, перед поїздом діло було, у ту ніч, як від'їздив він у Харків. А Тихін Амосович на другий день до мене прийшов, я й вирішила за нього заміж іти, бо все одно, думала: може хоть за чоловіком буде спокійніше, та й дуже він мене просив за нього заміж іти... Я йому увесь час хотіла сказати, що я вже не дівчина й щоб він не думав, а він і слухати не хотів: що не почну з ним говорити, а він не слухає: що ти мені, мовляв, такого цікавого скажеш... Усе примхи!

А потім у першу нашу ніч горе мені було, і на ранок вийшла я з хати, коли вертаюся, а він у моїх сорочках риеється... „Чого, кажу, шукаєш?“ А він на мене подивився, як пацюк противний і злий, трусить сорочкою перед носом та й кричить: „Де твоя кров? Де твоя кров, я тебе питаю? Ти мене, кричить, обдурила... Я думав, що ти чесна, а ти он яка, виходить“...—І тут він мене такими словами назвав, що й вимовити не можна, не то що написати... Ще тоді я думала, що треба якось кінчати, та не рішалася, а життя мені з того часу зовсім не стало...

Тихоне Амосовичу, ви мене простіть, що це я все пишу про наше життя з вами совмісне; може, ви й не хочете, щоб люди про це знали, та дуже у мене душа болить, і не можу я в цю послідню минуту мовчати: хай усі знають, що я перенесла за ці місяці, як мені трудно було... Я ж усе мовчала й в усьому вам покорялася, а ви мною командували, як сами того хотіли... І ще я не могла на наше життя так спокійно дивитися й тепер скажу вам свій секрет, що коли ви іменини за-

думали, я була согласна, думаю— може хоч трохи веселіше буде, а то хоч помирай з тоски; та, перетрушуючи ваші піджаки, найшла я письмо вашого Антона, брата. Й послала йому, ніби то ви, телеграму по пошті... Ну й він теж не приїхав, та й правий: мабуть набридло йому вами собі голову морочити, а на нього у мене була остання й уся надія, може б він приїхав, так не так було б...

А ви, Тихоне Амосовичу, нещасний ви чоловік, і страждати вам ще прийдеться. Як же мені жалко вас, а ще більше жалко мені Орину й дитину ту, що від вас у неї народиться. Що ж воно за дитина виросте без батька, та хоч би й батько був, все одно що немає; який з вас батько, вас і діти свої не любитимуть...

Простіть же ви мене, усі простіть, що я вам голову морочу, а ви, товариші комсомольці, теж, що я про вас так думаю, бо може ви й не такі всі однакові, а з таким мені зустрівся довелось, він тепер учитися поїхав, самі знаєте... Далі я вже не можу жити на світі, все одно мені, чим так мучитися, чим так пропадати, хай уже одним разом кінець буде“...

Тихін Амосович хропив під столом.

Марія кінчила писати, поклала олівцець у кешеню Тихону Амосовичу, він не прокинувся. Їй стало ще важче.

Її вирішення гнітило її, вона не могла погодитися з тим, що це вже й кінець—трохи згодом вже не можна буде вернутися до життя, трохи згодом вона перестане існувати, не буде вже відчувати ваги життя, огиди, ненависти, кохання, призириства... Й хоч як Марія хотіла померти—все-таки жити їй хотілося, і може саме тому вона обрала собі смерть, що жити вона не могла так, як хотілося їй. Це було якесь фізичне страждання, що скидалось на біль у вухах. Марія не могла зосередитися й тому, пишучи листа, виливала душу, як то кажуть, звертаючись то до Тихона Амосовича то до комсомольців... Та їй, зрештою, байдуже було, хто читатиме цього листа, може ні Тихін Амосович, ні Губка його не прочитають—важно те, що вона висловилася.

Проте, їй не стало легше, як це завжди буває з людьми, що довіряють свої важкі думки комусь іншому, хоч би й паперові, або коли вони виплачуться... Марії ще важче стало.

Коли б хтось дивився збоку, сам лишаючись непомітним, він подумав би, що перед його очима божевільна... Марія нечутними кроками пройшла в кухню, потихеньку обнишпорила їй одній відомі закапелки і схованки, знайшла верьовку. З нею Марія подалася знову до хати, блукаючи очима по стінах, по стелі, і ні на чому її зір не затримувався... Нарешті, над дверима, що вели з першої кімнати до спочивальні, вона помітила міцного чорного костия. Очевидно Тихін Амосович мав намір повісити на ньому якусь із куплених картин та потім роздумав чи не сподобалося йому місце. Спокійно перекинувши собі верьовку через плече, Марія підставила стілець, вибралася на нього и стала ладнати зашморг... Зашкарубла верьовка не складалася вузлом і їй чимало зусиль довелося прикласти.

На вулиці гавкнув собака. Марія прислухалася... Їй здалося, що хтось іде, але собака затих і знову настала тиша, чутка тиша, в якій тихеньке хропіння Тихона Амосовича розносилося різким шумом. Марія накинула зашморг на шию...

Двері одчинилася і червоноармієць у важкій шинелі й гострій буденівці, ставши на порозі, крикнув:

— Що ви робите? Та... Що ж ви робите?!

Він, смішно підібравши поли шинелі, підбіг до Марії, скочив поруч неї на стілець і тремтячими руками став знімати з її шиї зашморга.

Марія стояла, схиливши голову й безсило опустивши руки.

Червоноармієць зняв її із стільця, вона була, як мертва хоч і притомна — очі дивилися, не помічаючи нічого, тіло було м'яве й негнучке...

— От такої... — промовив червоноармієць, — так же ж можна й умерти... Хіба ж можна так гратися?... — І сам посміхнувся — до чого безпорадне становище, хоч би знати, хто вона така й що робить тут у квартирі його брата... Невже брат жонатий? А де ж він тоді?

— Хто ви?—запитав він.

Марія глянула на нього й, наче щось втямивши відповіла запитанням:

— Ви Антон? Як я вас чекала...

— Антон же, Антон,—зрадів червоноармієць,—а відкіля ви мене знаєте...

— Це я вам телеграму писала...—і знову закрила очі.

Антон пройшовся по кімнаті й тепер тільки помітив пляшки на столі, недопите пиво в шклянках, недоїдки ковбаси та огірків на тарілках... Він починав щось розуміти. Але де ж Тихін?

Антон побачив на столі листа... Для чогось скинув буденівку й став читати.

І чим більше читав, сгавало йому ясніше, хто ця жінка, що її він в зашморга виїняв, ставало йому ясним життя його брата Тихона Скорути.

Прочитавши листа, Антон старанно склав його вчетверо, і сховав у кешеню. Потім він знайшов Маріїне пальто й хустину, одяг її, як немічну дівчинку, запнув і, обнявши за плечі, повів з хати...

— Йдемо звідси, дівчинко,—Антон так і сказав—дівчинко.—Вам тут нічого вже робити, та й не вмієте ви цього... Йдемо—сьогодні переночуєте в номерах, а завтра. Завтра ми щось зробимо для вас... Еге! Завтрашній день він завжди кращий сьогоднішнього, а ви ж іще молода—то вам умирати рано...

Антонові все хотілося взнати, де Тихін. Він не наважувався розпитувати, а потім таки рішився.

— Він під столом... п'яний спить...—відповіла Марія й заплакала. Не тому, що шкода їй було Тихона Амосовича,—ні, їй і на думку не сходила жалість,—зовсім не те: поруч неї ішла людина й тихо говорила до неї, як батько—спокійними й ласкавими словами... Й видно було, що це не Федя, що на цього покладатися можна, що можна вірити йому й не думати про те, що ж буде завтра... Як він хороше сказав: А завтрашній день буде кращий ніж сьогодні... І вона вірить.

Коли вони підійшли до сельбудівського готелю, дощ ушух і стало світати... Над містом повзли важкі

хмари, але це вже був світанок, світанок брудної непролазної осені.

Марія глянула на Антона.

Він стояв бадьорий і рум'яний і привітно усміхався до неї.

І їй стало легко, ніби разом з цією ніччю, що відходила в безвість, у безвість відходили її чорні ночі і безрадісні дні, а цей новий суворий день, що народжувався у вітрових муках серед калюж, обіцяв бути ясним і сонячним...

УКРАЇНСЬКИЙ
РОБІТНИК'

